

Mráv Zsolt

NAGYBRONZ SZOBORLELETEK PANNONIÁBAN Rövid áttekintés

A pannoniai tartományokban kevés a mészkőből vagy márványból faragott nagyszobrászati alkotás és gyakran művészi kvalitásuk is alacsony. Ezzel szemben viszonylag sok nagybronz szobortöredéket ismerünk. A tanulmány elsődleges célja, hogy röviden és előzetesen összefoglalja a pannoniai nagybronz szoborleleteiről jelenleg rendelkezésünkre álló információkat, jellemezze és meghatározza a főbb jellegzetességeiket és kiemelje a jelentősebb darabokat.

Few monumental limestone or marble sculptures are known from the Pannonian provinces, and the few that have been found are generally of a poor artistic quality. In contrast, a relatively high number of monumental bronze statues have been brought to light. The primary goal of this study is to briefly review the currently available information on monumental statuary in bronze from Pannonia, to determine their distinctive traits and to highlight the most important pieces.

Tárgyszavak: nagybronz szobrászat, Pannonia, szoborbázis, császárszobor, depólelet, lovas szobor, bronzöntés, Sol

Keywords: monumental statuary, Pannonia, statue base, emperor statue, hoard, equestrian statue, bronze casting, Sol

Bevezetés

A pannoniai tartományokban alacsony a mészkőből vagy márványból faragott nagyszobrászati alkotások száma és gyakran művészi kvalitása is. (Az előkerült szobrok között jellemzően a sír- és istenszobrok dominálnak, császárszobrok alig ismertek: MRÁV 2003, 343–344, 85. jegyzet). Ez a jelenség csak részben és csak egyes területeken (például az Északkelet-Dunántúlon) magyarázható a rendelkezésre álló kőanyag szobrok számára kevésbé alkalmas minőségével. Ezzel szemben viszonylag sok nagybronz szobortöredéket ismerünk körülbelül harminc lelőhelyről, a leletek száma pedig – köszönhetően az újabban előkerült depóleleteknek – mára már megközelítette az ezret. Mindez arra utal, hogy Pannoniában – mind a városok, mind a katonai táborok területén – a kőből faragottakkal szemben elsősorban bronzból öntött szobrokat állíthattak (TÓTH 1979², 108–110; a császárszobrok esetében: MRÁV 2003).

A pannoniai tartományok nagybronz szoborleleteinek hiányzik a katalógusa és nem szüle-

tett meg a szobortöredékek átfogó értékelése sem (csak az aquincumi [SZIRMAI 1988] és az intercisai nagybronz leletekről [VISY 1983], valamint a lovas szobrokról [MRÁV 2011] állnak rendelkezésünkre résztanulmányok). Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy adott szempontrendszer szerint röviden és előzetesen összefoglalja a pannoniai nagybronz szoborleletekről jelenleg rendelkezésünkre álló információkat, jellemezze és meghatározza főbb jellegzetességeiket és kiemelje a jelentősebb darabokat.

A nagybronz szobrászati alkotásokkal kapcsolatos problémákat nem lehet a szobrok feliratos talapzataitól függetlenül vizsgálni, ezért ott ahol szükséges, kitérek a szobrok bázisaira is. A tanulmányhoz csatolt appendix tartalmazza a pannoniai tartományokból eddig ismertté vált szoborleletek listáját.

Statuae pedestres

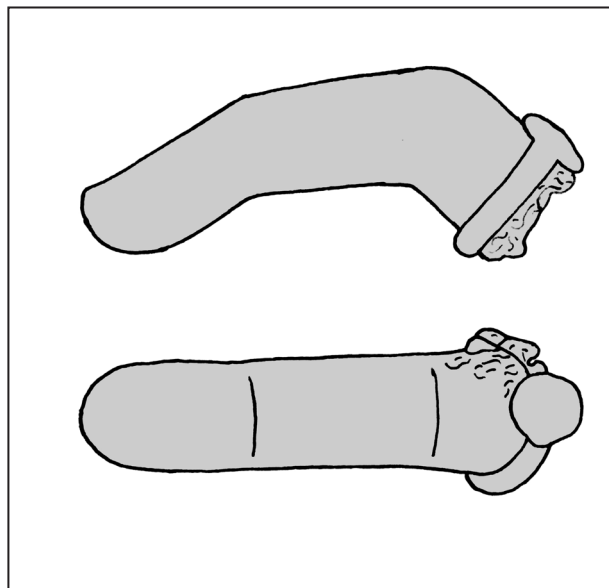
Bár az álló szobrok azonosításához csak néhány biztos kritériummal rendelkezünk (például ólom-

mal kiöntött és ólomcsapos lábfejek, talpakon megfigyelhető kivágás(ok), egyenes vagy csak enyhén behajlított lábtartás, talpizatot érintő drapéria), az ismert szoborbázisok típusa és mérete alapján a Pannoniában talált nagybronz szobrok többsége életnagyságú vagy annál nagyobb *statuae pedestres* lehetett. A *statuae equestres* és *pedestres* egymáshoz viszonyított számarányát azonban nem ismerjük. Csak a császárszobrok esetében rendelkezünk birodalmi szintű becsléssel, amely szerint ezeknek megközelítőleg az egynegyede lehetett lovas szobor (HØJTE 2005, 35 fn. 54).

Császárok és a birodalmi, illetve helyi elit szobrai

A nagybronz szobortöredékek azonosítása – mivel nagyrészt hiányzik és a meglévő töredékek is gyakran kisméretűek – konkrét személlyel ritkán lehetséges (ld. például III. Gordianus szobrát, amelyet egy orrtöredék alapján azonosítottak: KEMKES 2008, 141–153). Kivételt képez Pannoniában két portrészobor: a Lugio (Dunaszekeső) auxiliáris castellumában talált Marcus Aurelius (KOVÁCS 1984, 89–91, Pl. 44–45; MARÁZ 1996, 131–132; MARÁZ 1997; BORHY 2009, 29–30), és a carnuntumi *canabae* területén előkerült Severus Alexander szoborfej (WEBER-LEHMANN 2014, 152–153). A Marcus Aureliust ábrázoló, életnagyságnál nagyobb fej a császár néhány példányban fennmaradt bronz portréinak egyike, minősége a római Capitoliumon álló lovas szobrának portréjával vetekszik. Egy Mursellában (Árpás-Dombföld) talált páncéltöredéken a *pteryges* egymástól viszonylag távol helyezkednek el, a zsanérok hiányoznak és a páncél hasi részének széles zárószegélye van. Ezek alapján a töredék egy Hadrianus vagy kora Antoninus-kori, életnagyságnál nagyobb császárszoborhoz tartozott (SZÖNYI 1998, 9–18). A szobor kora és életnagyságot meghaladó mérete, valamint az előkerült szakálltöredékek miatt nem zárható ki annak a lehetősége, hogy ebben azt a Hadrianus szobrot ismerjük fel, amelyet Lucius Aelius Caesar állított adoptáló apja tiszteletére a Hadrianus alapította Mursella municipiumában (a szobor talpzata sokáig Győr középkori székesegyházában állt, ahová a közeli Árpásról hurcolhatták el: CIL III 4366 = RIU 251 [elveszett] – cf. MRÁV 2003, 341–342; MRÁV 2006–2008, 118–119).

Kétségtelenül császárok vagy magas rangú személyek szobrai jelzik azok a kézfej-töredékek (egy kézfej- és két ujjtöredék), amelyek egyik ujjára gyűrűt mintáztak (a nagybronz szobortöredéken előforduló gyűrűkhöz és azok véseteihez ld.: FRANKEN 1996, 16, 4. jegyzet). A Kállay Gyűjtemény

1. kép Brigetio (Komárom-Szöny). Ujjtöredék gyűrűvel a Kállay-gyűjteményből (KDM Tata, ltsz.: K1824) (rajz: Merczi Mónika)

Abb 1 Brigetio (Komárom-Szöny). Fingerfragment mit Ring aus der Sammlung Kállay (KDM Tata, Inv.-Nr.: K1824) (Zeichnung: Mónika Merczi)

Brigetióból származó, életnagyságú bronzujján a gyűrű szalagja keskeny, lemeze kerek és nélkülöz minden díszítést (Kuny Domokos MHVM, Tata, K 1824; RADNÓTI 1942, 244–245, XXXVII. tábla) (1. kép). A Magyar Nemzeti Múzeum bronz kézfejen, a gyűrűsujjon viselt gyűrűnek ugyancsak kerek a lemeze. Nem dönthető el, hogy a gyűrűlemez felületén látható mélyedést a bronz korróziója okozta, vagy valamilyen ábrázolást véstek bele, amely mára felismerhetetlenné vált (MNM RR 10/1951.24) (2. kép). Egy vindobonai ujj gyűrűjének kerek lemezére a TR betűpárt véstek (NEUMANN 1972, 28 Abb. 15; 40; GROSSMANN 2004, 198, 200, Abb. 2), amelynek feloldása bizonytalan (lehet például monogram, a *tribunus* tisztség/rang vagy Traianus nevének rövidített alakja is: GROSSMANN 2004, 202).

Pannoniában a lábon álló nagybronz férfiszobrok két fő típusával számolhatunk: a páncélos (*statuae loricateae*) és a togás szobrokkal (*statuae togatae*). A császárok és szenátori rangú személyek viseletéhez tartozó *calceus senatorius* mindkét szobortípusnál elképzelhető. Carnuntumból származik a bécsi Kunsthistorisches Museum egy ólommal teljesen kitöltött, *calceus senatorius* viselő jobb lábfeje, amelyet egy *togatus* életnagyságot meghaladó méretű szobrának töredékeként értel-

2. kép Nagybronz szobor életnagyságú kézfeje, gyűrűsujján gyűrűvel (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 10/1951.24) (fotó: Dabasi András)

Abb 2 Lebensgroße Hand einer Großbronzenstatue, mit Ring auf dem Ringfinger (Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr.: RR 10/1951.24) (Foto: András Dabasi)

mezték (GSCHWANTLER 1986, 34 Nr. 19). Aquincum polgárvárosában, a *macellum* egyik helységében is előkerült egy *calceus senatorius*ba bújtatott aranyozott lábfej (elveszett) (3. kép). A szobor eredetileg nem a *macellum*ban állt, az csak a töredék másodlagos lelőhelye volt. Bár lábtartása lehetővé tenné, „lovasszobor nem lehetett, eléggé bizonyítja a talp elő részén meglevő kivágás” (KUZSINSZKY 1890, 100–103). Egy Annamatiában (Baracs) (MNM RR 200/1871.1) és két Mursellában (Árpás-Dombiföld) (SZÖNYI 1998, 2/2–3. kép) talált töredéken felismerhetők a *calceus senatorius* bokára csavart szíjai (4. kép). Az előbbi felett a lábszár szabadon látszik, az utóbbi pedig páncéltöredékekkel együtt került elő, ezért ezek a töredékek páncélos szobrok darabjai lehetnek.

1. *Statuae loricateae*: A páncélt viselő kő- vagy nagybronz szobrok töredékeinek értelmezésénél figyelembe kell vennünk azt aényt, hogy páncélos

szobrokkal nemcsak a császárokat, vagy a császári család férfitagjait tisztelhatték meg, hanem páncélban hadvezéreket, helytartókat és katonatiszteket is ábrázoltak (az utóbbira példák az aquincumi márvány és mészkő páncélos sírszobrok: BUDAI BALOGH 2011, 143–149 – cf. NOELKE 2012, 459; a páncélos szobrok értelmezésének problémájához legutóbb: NOELKE 2012). Az izompáncél istenek (Mars, Iuppiter Dolichenus) és mitológiai hősök (például Achilles, Aeneas) ikonográfiájához és a velük azonosulni kívánók (*imitatio deorum*) ábrázolásaihoz is hozzátartozott. A pannoniai tartományokból Marsnak és Iuppiter Dolichenusnak is előkerültek nagyméretű kőszobrai (Marsnak például Carnuntumból [NOELKE 2012, 488–489 Kat. 38] és Heténypusztáról [MRÁV 2009, 245], Dolichenusnak Carnuntumból [HUMER–KREMER 2011, 158 Kat. Nr. 29, 31]), így elképzelhető, hogy ilyenek bronzból is készültek (mint Mars Gradivusnak Aquincumban: TitAq 213).

3. kép Aquincum, polgárváros. *Calceus senatorius*ba bújtatott, aranyozott lábfej (KUZSINSZKY 1890 után)
Abb. 3 Aquincum, Zivilstadt. Vergoldeter Fuß im *calceus senatorius* (nach KUZSINSZKY 1890)

Ennek ellenére a nagybronz szobrokat hordozó feliratos talapzatok és azok lelőhelyei, valamint a katonai táborok nagy száma alapján kijelenthető, hogy a katonai határprovinciák területén, így a pannoniai tartományokban is, nagybronz páncélos szobrokkal elsősorban császárokat tiszteltek meg (GAMER 1968, 54–56; REUTER 1995, 37–41).

Néhány aprólékosan kidolgozott páncéltöredék kiváló minőségű szobrot feltételez. A pikelyformájú *pteryges* felületein gyakoriak az apotropaikus ábrázolások, maszkok. Ilyen például egy annamatiai (Baracs) töredék nyelvét kinyújtó, elretentő grimaszba torzult egzotikus négerarca (5. kép 1). Egy carnuntumi darabra, amely mérete alapján lehet, hogy inkább vállpánt (*epomides*), Iuppiter Ammon maszkját mintázták (HUMER-KREMER 2011, 237 Kat. Nr. 255) (5. kép 2). Ammon katonai környezetben (páncélok [STEMMER 1978, 160, 162], kitüntetések [MATZ 1932, 26–28]) az erő szimbóluma és a hadsereg, valamint az *imperator* oltalmazója. A páncélos szobrok töredékeinek jellegzetes csoportját alkotják a *subarmalis* rojtozott végű bőrszalagjait ábrázoló darabok. Ezek végein a rojtozat kialakítása alapján tudunk különbséget tenni. Egy intercisai töredéken a rojtokat viasznegatívba sűrűn bekarcolt vonalakkal érzékeltették (VISY 1983, 78 Nr. 10) (6. kép 4). A Kállay gyűjtemény Brigetióból származó darab-

ján egymástól jól elkülönülő, csavart rojtokat látnunk (Kuny Domokos MHVM, Tata ltsz.: K1807) (6. kép 3). Különleges egy ismeretlen, de biztosan pannoniai lelőhelyről származó töredék, amelynek egymás mellett levő rojtpárjait összefonták (6. kép 2). A Magyar Nemzeti Múzeum egy Brigetióból származó töredékének két-két rojtja antitetikus állásban hullámszik, végeik pedig csigásan visszakunkorodnak (MNM RR 4/1933.34) (6. kép 1).

A mindenféle díszítést nélkülöző, sima izompáncélok az Antoninus-kort követő időszakban terjedtek el (VERMEULE 1959–1960, 5–6; STEMMER 1978, 130–161). Ilyen páncélos szobrok töredékei találhatóak a jánossomorjai depóleletben (ld. alább). A korábbi páncélokra jellemző díszes applikációk (például medúzafők, griffek, sasok) vagy sasmarkolatos kardok (HECKMANN 2014, 138–139)

4. kép Annamatia (Baracs). *Calceus senatorius* boka köré csavart szíjai egy páncélos szobor töredékén (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 200/1871.1)
(fotó: Dabasi András)

Abb. 4 Annamatia (Baracs). Um den Knöchel gewickelte Riemen vom *calceus senatorius* auf dem Fragment der Statue eines Gepanzerten (Ungarisches Nationalmuseum Inv-Nr.: RR 200/1871.1)
(Foto: András Dabasi)

töredékei még nem kerültek elő a pannoniai tartományokból.

A karon átvett drapériatöredékek hadvezéri köpenyek (*paludamentum*) lehettek, amelyek páncélos szobrokat feltételeznek. A Magyar Nemzeti Múzeumban három ilyen töredék is található. A leltárkönyv szerint az egyik lelőhelye az „óbudai hajógyár”. Az életnagyságú bronzszobor bal karon átvett drapériájának töredéke (MNM RR 43/1870.11) külön öntött karra simult, ezért hátoldalán nyitott (7. kép). A drapéria karon való felfekvési pontjánál forrasztás nyomai látszanak. Ez lehet az a drapériatöredék, amely 1866-ban mederkotrás során egy lovas szoborhoz tartozó térdtöredékkel (MNM RR 100/1868.1; MRÁV 2011, 102 App. II. Kat. 13, 21. kép, 15. tábla) együtt került elő a Hajógyári-szigetnél. A töredéket csak 1870-ben leltározták be, mint Rómer Flóris ajándékát. A második töredék egy életnagyságot meghaladó méretű bronzszobor karon átvett rojtozott szélű köpenyének 76 cm magas a darabja (MNM RR 62.33.1; SZIRMAI 1986, 9–10, kat. 13) (8. kép). A köpeny a kar találkozásánál nyitott, a nyílás körül forrasznyomok látszanak. A drapéria hosszú, függőleges redőkben hullik alá, előoldalán gazdagon redőzött, hátoldalán sima. Felületén aranyozásnak nincs nyoma. A Nemzeti Múzeum 1962-es leltárkönyvében – Erdélyi Gizella 1958-ban megjelent cikkére hivatkozva (ERDÉLYI 1958, 53) – a Rómer Flóris által említett, 1866-ban talált drapériatöredékkel feleltették meg. Ez azonban téves azonosítás, mivel Rómer Flóris csak egyetlen ruharedő töredéket említ, amely az előzőleg tárgyalt MNM RR 43/1870.11 ltsz. alatt valóban Óbuda, Hajógyári sziget lelőhellyel szereplő drapériatöredék lehet. A MNM RR 62.33.1 ltsz. alatti nagybronz töredék utólag meghatározott óbudai lelőhelye ezért bizonytalan. A harmadik darab 1949-ben, Intercisa castellumának belsejében került elő (BARKÓCZI 1954, 35 Bronzen Nr.2 Taf. X, 2).

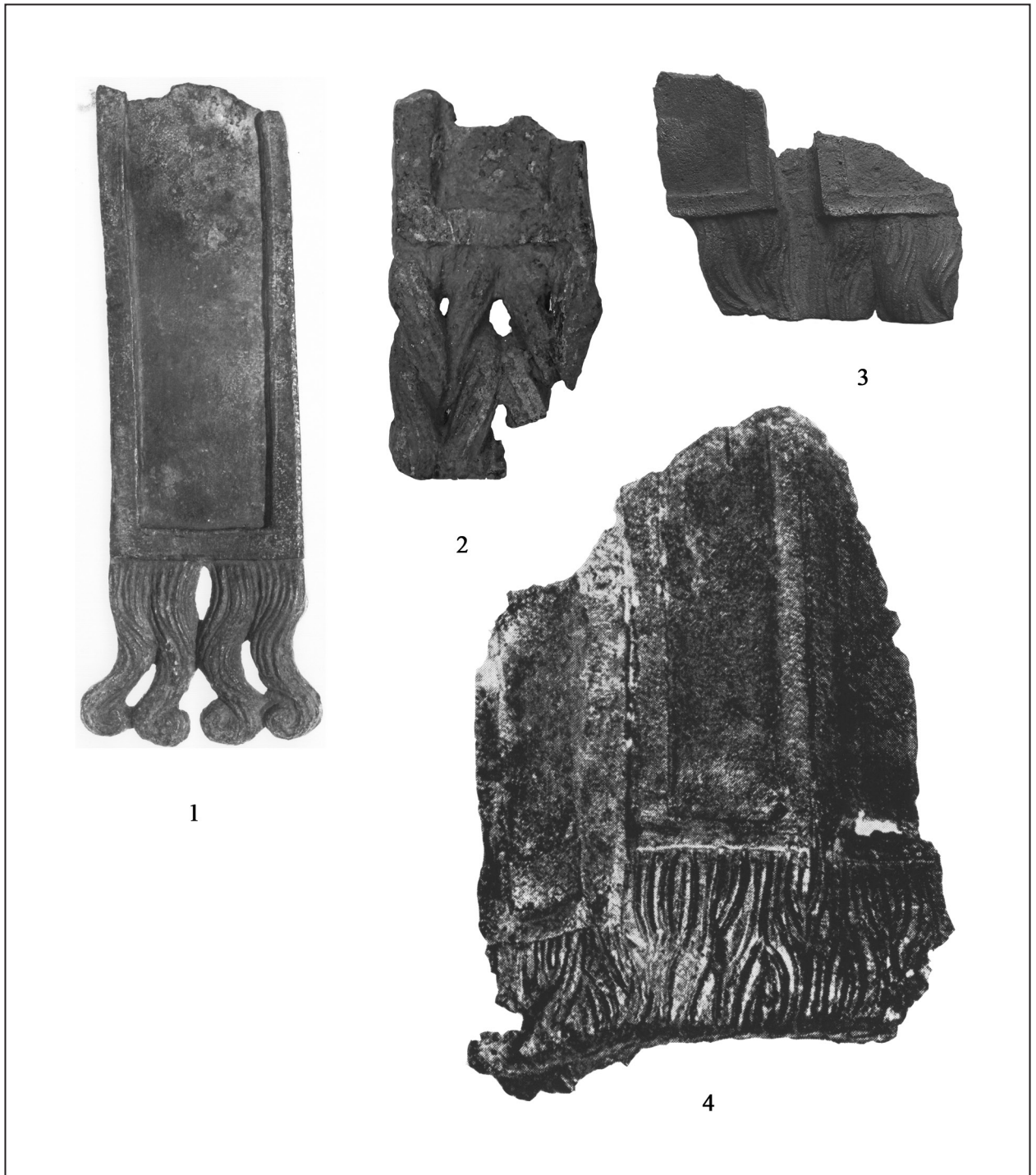
A lussoniumi (Paks-Dunakömlőd) auxiliáris castellumban talált *mulleust* viselő, életnagyságot meghaladó lábtöredék a cipő típusa és a szabadon látszó lábszár miatt egy páncélos szobor részeként értelmezhető (FAZEKAS–SZABÓ et al. 2010, 302; VISY 2010, 16; FAZEKAS–SZABÓ et al. 2014, 140–141).

2. *Statuae togatae*: A drapériát ábrázoló, kisméretű töredékek tömegéből lehetetlen kiválasztani, hogy azok közül melyek voltak *toga* redői, és melyek ábrázolnak más ruhadarabokat. Eddig egy carnuntumi *calceus senatoriust* viselő lábfejtöredék kapcsán vetették fel, hogy az egy *togatus* szobrához tartozhatott (GSCHWANTLER 1986, 34 Nr. 19 és ld. feljebb).

5. kép Annamatia (Baracs). 1. *Pteryx* töredéke apotropaikus maszkkal (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 41/1902.1) (fotó: Dabasi András)
2. Iuppiter-Ammon maszkjával díszített páncéltöredék (HUMER–KREMER 2011 után)

Abb. 5 Annamatia (Baracs). 1: *Pteryx*-Fragment mit apotropäischer Maske (Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr.: RR 41/1902.1) (Foto: András Dabasi); 2: Mit Iuppiter-Ammon-Maske geschmücktes Panzerfragment (nach HUMER–KREMER 2011)

6. kép A *subarmalis* rojtozott végeit ábrázoló töredékek: 1: Brigetio (Komárom-Szöny), Milch gyűjtemény (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 4/1933.34); 2: Ismeretlen pannoniai lelőhelyről (Magyar Nemzeti Múzeum, leltározatlan) (1–2: fotó: Dabasi András); 3: Brigetio (Komárom-Szöny), Kállay-gyűjtemény (KDM Tata, ltsz.: K1807); 4: Intercisa (Dunaújváros) (Visy 1983 után)

Abb. 6 Fragmente mit den gefransten Enden des *subarmalis*: 1: Brigetio (Komárom-Szöny), Sammlung Milch (Ungarisches Nationalmuseum, Inv.-Nr.: RR 4/1933.34); 2: Unbekannter pannonischer Fundort (Ungarisches Nationalmuseum, nicht inventarisiert) (1–2: Foto: András Dabasi); 3: Brigetio (Komárom-Szöny), Sammlung Kállay (KDM Tata, Inv.-Nr.: K1807); 4: Intercisa (Dunaújváros) (nach Visy 1983)

A császári család nőtagjait ábrázoló szobrok

A mursellai (Árpás-Dombföld) depóelet egyik töredékében egy női cipő orra ismerhető fel, amely egyelőre az egyetlen olyan nagybronz szobortöredék, amelyet kétségkívül nőalakhoz tudunk rendelni (9. kép). A szoborbázisok tanúsága alapján a pannoniai tartományokban a császári család nőtagjait ábrázoló szobrok jellemzően városok főterein álltak. (Az ismert kilenc bázisból ugyanis hét darab eredetileg városok közteteihez köthető: 1. táblázat).

A pannoniai tartományokban állomásozó csapatok csak kivételes esetben állítottak szobrot a császári család nőtagjainak. Iulia Mamaea személyében a *mater castrorum*ot tisztelte meg szoborral a brigetiói legiótábor principiájában a *legio I Adiutrix Pia Fidelis Severiana* és Ulcisia auxiliáris castellumában a *cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittariorum*. Az utóbbi esetben a szoborállítás további indítéka a segédsapat szírekből sorozott állományának a Severus-dinasztiához való szoros érzelmi kötődésében kereshető.

	Az ábrázolt személy	Az állítók	Keltezés	Lelőhely	Méretek	Irodalom
1.	[[Fulvia Plautilla]]	<i>respubl(ica) Siscianorum</i>	202	Siscia	M.: 115 cm; sz.: 67,5cm	AIJ 560
2.	[[Fulvia Plautilla]]	<i>respublica Ias(orum)</i>	202	Municipium Iasorum / Aquae Balisae	M.: 120 cm; sz.: 40 cm; v.: 40 cm	MRÁV 2007 (= AE 2007, 1144)
3.	Iulia Domna?	<i>Poetovionens(es)</i>	195. április 14–211	Poetovio		CIL III 4054
4.	[[Iulia Aquilia Severa]]	[[<i>ordo mun(icipii) Brig(etionensium)</i>]]	221	Környe, eredetileg Brigetio polgárváros foruma	M.: 125cm; sz.: 76cm; v.: 54cm	RIU 674
5.	[[Iulia Mamaea]]	<i>leg(io) I Adi(utrix) [[P(ia) F(idelis) Sever(iana)]]</i>	224–235	Brigetio, eredetileg a legiótábor principiája	M.: 150 cm; sz.: 80 cm; v.: 22 cm	BORHY 2006, 120 Kat. 112 (= AE 2006, 1048)
6.	[[Iulia Mamaea]]	<i>coh(ors) I milliaria n(ova) S(everiana) S(urorum) s(aggitariorum)</i>	224–235	Ulcisia (Szentendre) auxiliáris castellum, principia	M.: 127,5 cm; sz.: 69 cm; v.: 55 cm	CIL III 3639 = RIU 868
7.	Sabinia Tranquillina	<i>r(es) p(ublica) Ias(orum)</i>	241–244?	Municipium Iasorum / Aquae Balisae	M: 123cm	AIJ 587
8.	Herennia Etruscilla	<i>r(es) p(ublica) And(autoniensium)</i>	250 év közepe – 251 július közepe	Andautonia	M.: 116cm; sz.: 65,5cm	AIJ 478
9.	Cornelia Salonina	<i>r(es) [p(ublica)] Ba[ss(ianorum)]</i>	254?–268	Bassiana		CIL III 10206

1. táblázat. A császári család nőtagjainak állított szobrok ismert feliratos talapzatai a pannoniai tartományokból

Tabelle 1 Sockel mit Inschriften von Statuen der weiblichen Mitglieder der kaiserlichen Familie aus den pannonischen Provinzen

7. kép Budapest, Duna meder. Karon átvett drapéria töredéke (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 43/1870.11)
(fotó: Dabasi András)

Abb. 7 Budapest, Donaubett. Fragment einer über den Arm geworfenen Draperie (Ungarisches Nationalmuseum,
Inv-Nr.: RR 43/1870.11) (Foto: András Dabasi)

Istenszobrok

Az istenek vagy megszemélyesítések szobraihoz tartozó töredékek azonosítása csak akkor lehetséges, ha azok valamilyen jellegzetes attribútummal rendelkeznek, vagy a fej, a megjelenés, a ruházat, illetve a mozdulat valamely istenség vagy istenségek ikonográfiájára jellemző. A szentélyek területén előkerült darabok, mint például a savariai Iseum ásatása során lelt két jellegtelen töredék (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 117 Kat. 8.60 és 62) vagy az Aquincum, Római Fürdő (Erdői Strand) szentélykörzetében talált kézfej (PÓCZY 1980, 19–20, 15. kép; SZIRMAI 1986, 8 Kat. 9, 9. kép), nagy valószínűséggel szintén istenszobrokhoz köthetők. A mezítlábas ábrázolások jellemzően, de nem kizárólagosan, ugyancsak az istenek és a *Divi Imperatores* ikonográfiájának ismérvei, ezért így magyarázható egy aquincumi legiótáborhoz köthető lábfej (SZIRMAI 1986, 9 Kat. 12, 12. kép) (10. kép) és egy Vindobonában talált, drapéria alól kilátszó csupasz láb (GROSSMANN 2004, 200).

Az attribútumokra jó példa egy 1898-ban, Savaria külterületén előkerült, beolvasztásra szánt bronz szobortöredékekből álló depóelet (ld. alább), amely nagybronz darabokat is tartalmazott: Hercules szobrokhoz tartozó bunkók töredékeit, egy bőségszaru

tetejéről származó gyümölcshalmot (11. kép), egy drapériával fedett alsókart és egy szandálba bújított lábfejet (KÁRPÁTI 1899, 132–135; BUOCZ 1967, 10, 55; TÓTH 2001, 18–19). A bunkótöredékek és a bőségszaru istenszobrok feltehetően a város szentélyeihez köthetünk, de a tartományi császárkultusz közelben fekvő főtéréről is begyűjthették őket (KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI–CZIGÁNY 1998, 30–31; TÓTH 2001, 19). Két szoborbázis alapján ezen a téren Pannonia Superior városait megszemélyesítő istennők szobrai álltak (köztük *municipium Flavium Scarbantensium* [CIL III 4192 = RIU 134] és *colonia Septimia Augusta Siscia* [CIL III 4193 = RIU 133]), amelyek kezükben – a városistennők ikonográfiájának megfelelően – bőségszarut tartottak. A bőségszaru, mint attribútum hozzátartozik Fortuna, a *Genii* és a *Lares* ábrázolásaihoz, így lehetőségként ezeket az istenalakokat is számításba kell vennünk. A kartöredék a rövid, tömzsi ujjai alapján egy gyermekszoborhoz (például Erősz, gyermek Bacchus vagy Attis szobrához) tartozhatott (12. kép). A Basch gyűjtemény is megőrzött egy gyermek kézfejet, amelynek ujjai kinyújtottak (MNM RR 77.12.15). Ebben az esetben azonban nem dönthető el, hogy ezt a töredéket egy istengyermek vagy esetleg egy (mécseseket vagy tálcat tartó) szolgáló szobráról törték le. Attribútumként értékelhető a

8. kép Karon átvetett, rojtozott szélű köpeny töredéke ismeretlen lelőhelyről (Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: RR 62.33.1) (fotó: Kardos Judit)

Abb. 8 Fragment eines über den Arm geworfenen Mantels mit gefranstem Rand von unbekanntem Fundort (Ungarisches Nationalmuseum Inv-Nr.: RR 62.33.1) (Foto: Kardos Judit)

9. kép Mursella (Árpás-Dombföld). Női cipő töredéke
(fotó: Mráv Zsolt)

Abb. 9 Mursella (Árpás-Dombföld).
Frauensschuhfragment (Foto: Zsolt Mráv)

táci női diadém töredék (FITZ 2003, 87), amely valószínűleg egy Venus szobrot ékesített. A Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű bronz háromágú szigonyfeje (MNM RR 61.13.95) pedig egy életnagyságnál kisebb Neptunus szobrot feltételez.

Karlovác közelében, Kobiličinél (Horvátország) a Kulpa folyó medréből két nagybronz szobortöredék került elő (ČUČKOVIĆ 1982; RENDIĆ-MIOČEVIĆ-ŠEGVIĆ 2014, 238–239), mindkettő mérete meghaladja az életnagyságot (13. kép). Az egyik szandálba bújtatott lábfejet ábrázol, amely tartása alapján egy

trónuson ülő istenszoborhoz (Iuppiter?) tartozhatott. A másik töredék egy közepén elválasztott, homloka fölött csomóba kötött frizurát viselő istenség fejtöredéke, aki leginkább Apollóval azonosítható.

Budapesten, a Parlament „építési helyén” egy ifjú arcát ábrázoló életnagyságú bronz szobortöredéket is találtak (14. kép), a hozzá tartozó kisebb töredékekkel együtt, amelyeket 1889-ben az állandó országházépítés Végrehajtó Bizottsága hivatalos küldemény formájában átadott a Magyar Nemzeti Múzeumnak (Itsz.: MNM RR 9/1889.3–4, ma már nem fellelhető). A Parlament feltöltésre épült, amelynek anyagát olyan helyről szállították (budapesti Duna-meder kotrása?), amely jelentős római leleteket is tartalmazott (VARGA 2011, 122). Bár a darabban Hekler Antal később egy bronzmaszkot látott (HEKLER 1908, 235–238), biztosak lehetünk benne, hogy – az első említésének (HAMPEL 1889, 282) és leltárkönyvi leírásának megfelelően – az egy nagybronz szobor töredéke volt. Az arc fizionómiája és a hajviselet alapján az ábrázolt alak Sollal azonosítható (Apollo/Solnak tartotta HAMPEL 1889, 282; Héliosznak HEKLER 1908, 236). Ezt alátámasztja Hekler leírása is, aki „a hajban köröskörül kisebb-nagyobb távolságban elszórt” lyukakat látott. Ezek a lyukak az ő véleményével szemben nem a „bronzmaszk” felerősítésére szolgáltak, hanem a

10. kép Aquincum. Meztlábás lábfej (BTM Aquincumi Múzeuma, Itsz.: 75.9.791) (fotó: Komjáthy Péter)
Abb. 10 Aquincum. Nackter Fuß (BTM Aquincum-Museum, Inv.-Nr.: 75.9.791) (Foto: Péter Komjáthy)

11. kép Savaria (Szombathely), Körmen di úti depólelet. Bőségszaru tetejéről származó gyümölcshalom (Savaria Múzeum Szombathely, ltsz.: 54.346.3)
(fotó: Tár c zy Tamás)

Abb. 11 Savaria (Szombathely), Depotfund aus der Körmen di út. Obsthaufen oben auf einem Füllhorn (Savaria-Museum Szombathely, Inv.-Nr.: 54.346.3)
(Foto: Tamás Tár c zy)

külön öntött sugarak rögzítő lyukai lehettek. Helytállóan tartható azonban értékelése, amely szerint a szobor „a késői császárság hanyatló, erőtlen művészetének jellegzetes képviselője” (HEKLER 1908, 238). Az elveszett szobrot gyakorlatilag nem említi a szakirodalom és a jelentőségét sem ismerték fel. Pedig az a tény, hogy a késő 3. században, esetleg a 4. század elején Aquincumban Solnak (vagy egy Solként ábrázolt császárnak?) életnagyságú bronzszobra állt, nemcsak összhangban van a korszak Duna-vidéki császárok által meghatározott vallási irányzataival, hanem tükrözi az illyricumi származású birodalmi elit Sol tiszteletének helyi gyökereit is. A Parlamentnél talált szobor kiemelkedő és eddig méltatlanul mellőzött emléke a Napisten késő római korban felfutó és birodalmi jelentőségűvé emelkedő Duna-vidéki kultuszának (amelyhez ld.: TÓTH 2003; TÓTH 2015, 182–193).

Statuae equestres

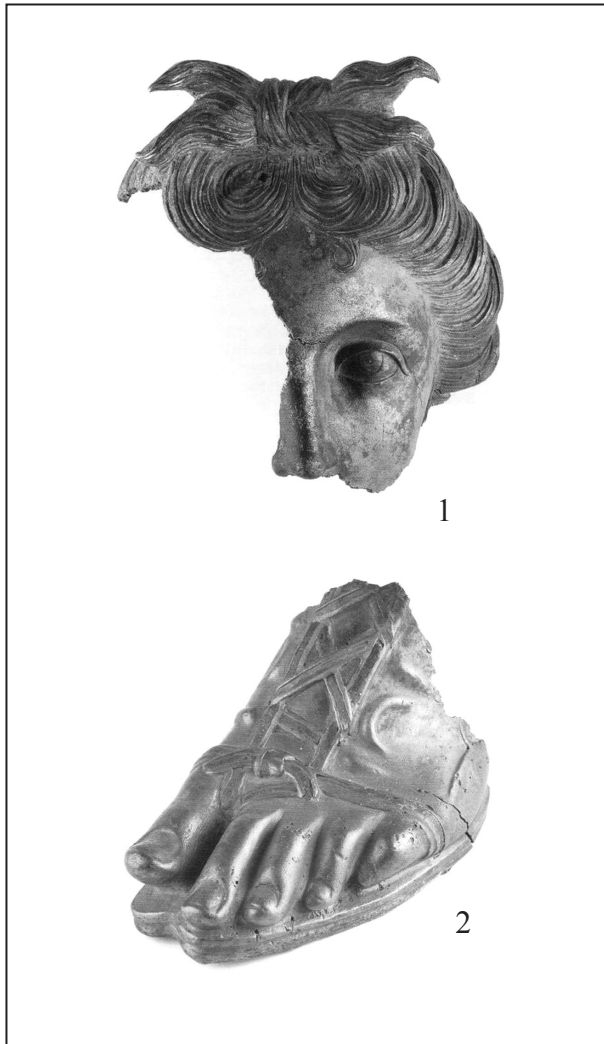
A nagybronz szobrászati alkotások talán leglátványosabb csoportját alkotják a lovas szobrok, amelyek létrehozásához szoborbázisaikból és lovakhoz illetve lovas alakokhoz tartozó töredékekből következtethetünk. A pannoniai tartományok területéről öt lelőhelyről, mindegyikük városi központ, nyolc talapzatot tudunk lovas szobrokhoz rendelni (MRÁV 2011, 95–97). Scarbantia forumáról ma már négy lovas szobor talapzatát ismerjük, közülük három a *celeberrimi loci* egyikén, a capitoliumi templommal szemközti porticus előtt (BERGEMANN 1992, 316), egymás mellett állt, és minden bizonnyal Septimius Severusnak és két fiának a lovas szobrát hordozta (GÖMÖRI 1986, 348, 366; GÖMÖRI 2003, 83; MRÁV 2011, 96–97; a negyedik bázis 2010-ben került elő a forum nyugati oldala mentén: RKM 2010, 348).

Pannoniából eddig 16 lovas szoborhoz tartozó töredék vált ismertté (MRÁV 2011, 97–103). Többségük lovak testrészeit ábrázolja, amelyek között a lábak és lófarok-, illetve sörénytöredékek vannak túlsúlyban. Eddig nem került elő egyetlen, bizonyosan lófejhez tartozó darab sem, ellenben csődor genitáliáját mutató töredékből kettőt is ismerünk. Egyikük Aparhantról (MRÁV 2011, 100–101 kat. II/11 19–20 kép), a másik Municipium Iasorumból származik (SCHEJBAL 2003, 114 Fig. 21b; MRÁV 2011, 99 kat. II/9).

Az egykor lovasok szobraihoz tartozó töredékeket nehéz, sokszor lehetetlen kiválasztani az embereket ábrázoló nagyszobrászati alkotások töre-

12. kép Savaria (Szombathely), Körmen di úti depólelet. Hercules bunkók töredékei (Savaria Múzeum, Szombathely Régi lt. XI 20, 25) (fotó: Tár c zy Tamás)
Abb. 12 Savaria (Szombathely), Depotfund aus der Körmen di út. Fragmente von Herkuleskeulen (Savaria-Museum, Szombathely Alte Inv. XI 20, 25)
(Foto: Tamás Tár c zy)

13. kép Kulpa folyó medre Kobilićinél. 1: Apollo szobrának fejtöredéke ; 2: Szandálba bújtatott lábfej (RENDIĆ-MIOČEVIĆ–ŠEGVIĆ 2014 után)

Abb. 13 Flussbett der Kulpa bei Kobilić.

1: Kopffragment der Apollo-Statue; 2: Fuß mit Sandale (nach RENDIĆ-MIOČEVIĆ–ŠEGVIĆ 2014)

dékeinek tömegéből. Mindössze néhány kritérium esetében állíthatjuk ugyanis biztosan, hogy az adott töredék egy lovon ülő emberalak szobrahoz tartozott. Erre a térdben erősen behajlított láb és a ferdén tartott, talpán teljesen kidolgozott cipőbe bújtatott lábfej alapján következtethetünk. Az előbbire példa egy aquincumi (SZIRMAI 1986, 9 Nr. 11 Abb. 11; MRÁV 2011, App. 1 kat. II/13) és egy savariai térdtöredék (MRÁV 2011, 103 App. 14, 16. tábla).

A lovasszobor-töredékek sorából jelentőségük miatt két darab emelkedik ki. Az egyik töredék Sirmium közelében került elő és egy kétszeres élet-

nagyságú, monumentális lovas szoborhoz tartozhatott (PAULOVICS 1938, 68; MRÁV 2011, 101–102 kat. II/12, 128, 14. tábla) (15. kép). A pata talpát kidolgozták és a boka alatt a csüdizület behajlított, ezért nem egy támaszkodó, vagyis talajra lépő, hanem lépésre emelt – valószínűleg jobb mellső – lábként határozható meg. A nagybronz szobrok méretaránya Pannoniában ritkán haladta meg az életnagyságot. Lovas szobrok esetében monumentális (de nem kolosszális, ld. ehhez: RUCK 2007) méretről legfeljebb e sirmiumi darab esetében beszélhetünk. Pannoniában Sirmium császárvárosa az egyetlen olyan település, ahol egy ilyen méretű és költségigényű szobor léte valóban elképzelhető.

1972-ben Odiavum auxiliáris castellumában (ma Almásfüzitő) régészeti ásatás során egy nagybronz lovas szobor töredéke került elő, amely egy ágaskodó ló lobogó farkaként azonosítható (MRÁV 2011) (16. kép). Ilyen lófarkok csak a hellénisztikus előképek, közülük is elsősorban Nagy Sándort ábrázoló ún. triumfális lovas ikonográfiai szkémájában fordul elő, amely Rómában a köztársaság idején már meghonosodott és a császárkor egész időszakában kimutatható. Az almásfüzitői töredékhez tartozó szobrot is ilyen beállításban kell elképzelnünk (17. kép). A kompozíció részét képezte valószínűleg egy földre taszított barbár (jelen esetben leginkább germán) harcos, amelynek gyakorlati funkciója a lovas szobor alulról való megtámasztása volt. Ágaskodó lovon ülő lovas császárkori nagybronz ábrázolásai közül, mindössze kettő maradt fenn: az augsti Augustus (JANIETZ 2000, 176–177, 187 Fig. 274) és a misenumi Domitianus/Nerva szobor (POZZI 1987; BERGEMANN 1990, 82–86 Kat. Nr. P 31; MINIERO 2000, 29–34; VARNER 2004, 114, 120–122). Az előbbi eltérő típust képvisel (Bergemann II. séma), így a misenumi szobor hozható fel az odiavumi szobor egyetlen ismert analógiájaként. Az odiavumi töredék jelentősége, hogy a Római Birodalom területéről ez a második triumfális lovas szkémáját követő lovas szobor, amelynek töredékei fennmaradtak. A szobor a pannoniai szoborállítások gyakorlatát és kronológiáját, valamint a lófark jellegzetességeit figyelembe véve a Kr. u. 2. század közepe–3. század közepe közötti időszakban született (MRÁV 2011, 94). Városok főterei mellett lovas szobrokat közvetlen katonai környezetben, legiótáborok és jellemzően auxiliáris lovas csapatok castellumainak *principiájában* is felállítottak, ha nem is nagy számban. Az utóbbi eset azzal magyarázható, hogy a lovas segédcapatok katonái – ha tehették – szívesebben tisztelték meg az uralkodó császárt is lovas szoborral, amely őt saját fegyvernemüknek megfelelően ábrázolta (MRÁV

14. kép Budapest, Parlament. Sol szobrának arctörödéke (HEKLER 1908 után)

Abb. 14 Budapest, Parlament. Gesichtsfragment der Sol-Statue (nach HEKLER 1908)

2011, 93). A lovas szobor eredeti felállítási helye ezért lehet ugyan az odiavumi alátábor, de a szobor különlegessége miatt valószínűbb, hogy a késő római időkben, a közeli Brigetióból hurcolták el. Brigetióban a legiótábor principiája, a Septimius Severus által alapított város foruma vagy egy mindkét helyen elképzelhető győzelmi emlékmű az a méltó környezet, amelyen egy ilyen különleges emlékmű felállítása elképzelhető. A lovas szobor formájában ábrázolt személyt leginkább Lucius Verusszal vagy Commodusszal azonosíthatjuk, akiket nemcsak érmeik hátlapjain, de helyi készítésű *crustulum*okon is gyakran ábrázoltak győzedelmes lovasként. Elképzelhető még a 213-ban a pannoniai tartományokon átutazó Caracalla is, akinek azzal akartak kedvébe járni, hogy győzedelmes lovas beállításában új Nagy Sándorként ábrázolták. A triumfális témájú lovas szobor egy határ menti stratégiai támaszponton, Brigetióban felállítva kiválóan

demonstrálta Róma világ népei feletti megkérdőjelezhetetlen hatalmát és legyőzhetetlenségét.

A bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteménye egy Carnuntumból származó bronz „tengelytörödéket” őriz, amely – ha azonosítása helyes – eredetileg egy diadalkocsinak (*quadriga*) és a rajta álló triumfáló császárnak a bronzszobrához tartozhatott (GSCHWANTLER 1986, 30–31, Nr. 15, Abb. 29). A carnuntumi polgárváros forumának 2005-ben történt geofizikai felmérése a tér délnyugati negyedében két nagyméretű, négyzet alakú talapzatot vagy azok alapozását mutatta ki (EDER-HINTERLEITER et al. 2006, 282–284). Bár a talapzatok típusbesorolása csak a forum régészeti kutatását követően lesz elvégezhető, méretük és négyzet alapterületük alapján valószínű, hogy ezek *quadrigás* szobrokat (vagy esetleg *tropaeumot*) hordoztak. Egyikük talán éppen azt, amelyhez a Kunsthistorisches Museum bronz tengelytörödéke tartozott (MRÁV 2011, 105–106). Triumfáló császárok *quadrigáiban* álló szobrai ismertek az északi határprovinciák fővárosainak forumairól, így a két pannoniai tartományi főváros főterén számolhatunk leginkább ezekkel a látványos, de nagyon költséges emlékművekkel (*quadrigás* szobrokhoz Augusta Vindelicorumból [Augsburg]: WILLER 2014, 30–31 és Sarmizegetusából: DIACONESCU 2001, 129–159).

Kronológia

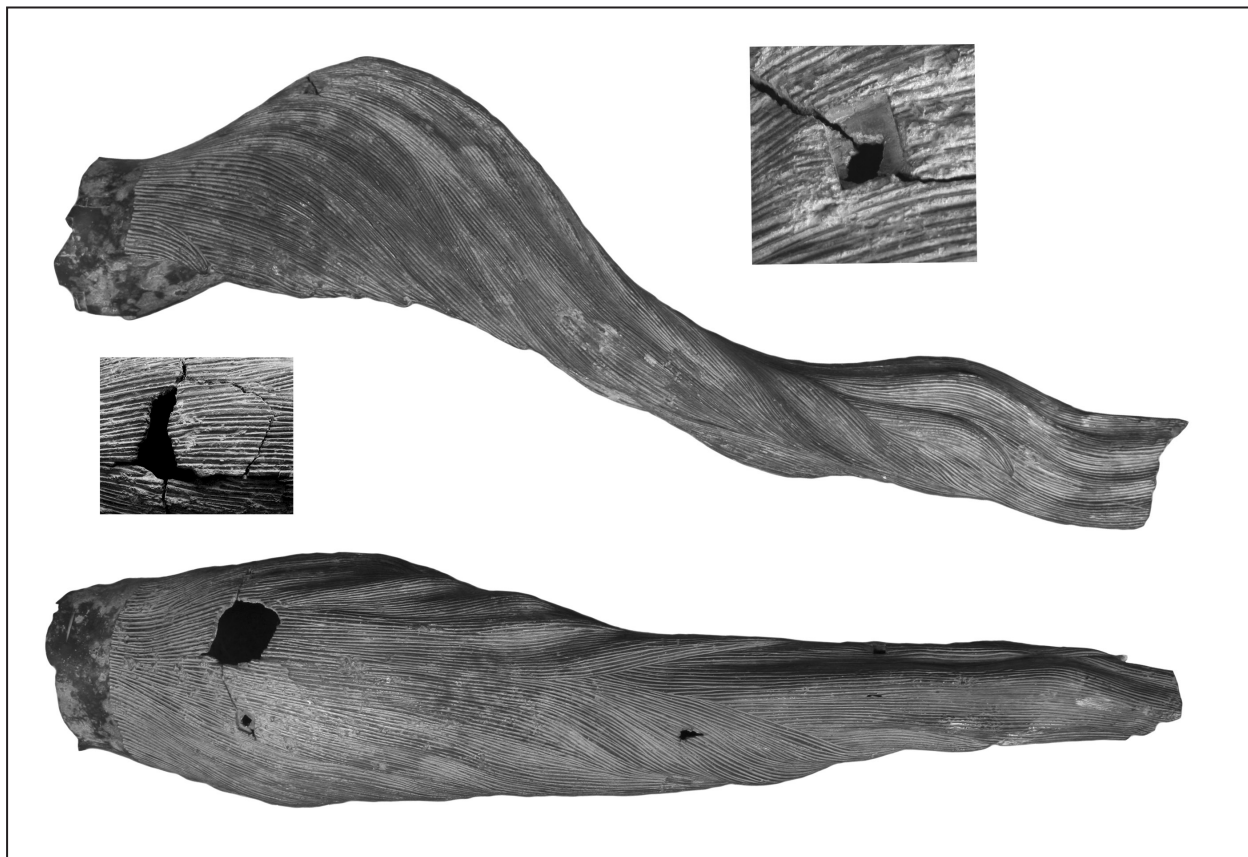
A pannoniai tartományokban állított nagybronz szobrok kronológiájáról kevés információ áll rendelkezésünkre, amit tudunk, az is a császárokat ábrázoló szoborbázisok felirataira épül. Ezek alapján kijelenthető, hogy különbség van a városok és a katonai táborok szoborállítási gyakorlata között.

A városokban, a központi elvárásoknak megfelelően, már az alapítást követően felállították az első szobrokat, köztük az alapító császárért. Legkorábbi ismert példa Pannoniából a Savaria coloniáját alapító Claudius, akinek Divusként a város közterületén vagy egy neki szentelt templomban legkésőbb a Flavius-korban már szobrot emeltek (MRÁV 1996–1997, 222–223). A Flavius dinasztia császárainak eddig nem kerültek elő sem szobrai, sem szoborbázisai Pannoniából. Az adoptált császárokat és az Antoninus-dinasztiát eddig négy, városi közösségek által állított szobortalapzat képviseli. A Septimius Severus uralkodásától a 3. század utolsó harmadáig terjedő időszakból azonban tizennégy, császárokkal vagy a császári családdal kapcsolatba hozható szoborbázist tudunk felsorolni. Ebben az időszakban – hasonlóan a birodalom más területeihez – a korábbinál sokkal intenzívebbé válik a szoborállítás gya-

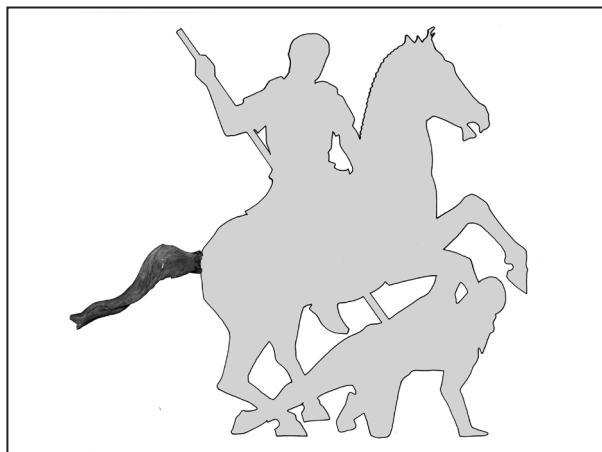
15. kép Sirmium (Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica) környéke. Kétszeres életnagyságú lovas szobor lovának patatörredéke (Magyar Nemzeti Múzeum) (fotó: Dabasi András)

Abb. 15 Umgebung von Sirmium (Szávaszentdemeter/Sremska Mitrovica). Huffragment des Pferdes einer doppeltebensgroßen Reiterstatue (Ungarisches Nationalmuseum) (Foto: András Dabasi)

16. kép Azaum/Odiavum (Almásfüzitő). Ágaskodó lovat ábrázoló szobor lobogó farkának töredéke (fotó: Varga Edit)
 Abb. 16 Azaum/Odiavum (Almásfüzitő). Fragment des wehenden Schweifes der Statue eines steigenden Pferdes
 (Foto: Edit Varga)

korlata. Pannonia városaiban is több szobrot állítanak ekkor, mint a megelőző évszázadokban együttvéve. A nagybronz szobrok, és köztük különösen a császárszobrok állításának fénykora Pannoniában, mind a katonai táborokban, mind a városokban a Severus-kor lehetett, amelyet a scarbantiai hármasszobor-állítás vagy Septimius Severusnak és családtagjainak Municipium Iasorumban állított szobrai – köztük Divus Commodusnak és Caracalla jegyesének, Fulvia Plautillának a szobra – szemléltet a legjobban. Fulvia Plautillának a szomszédos Sisciából is ismert egy egykorú szoborbázisa, amellyel a császári család nőtagjai közül nemcsak ő a legkorábbi ábrázolt személy, hanem eddig ő az egyetlen, akinek Pannonia több városából is előkerült szoborbázisa (MRÁV 2007; MRÁV 2006–2008, 130–134). A pannoniai városok közösségei a Severus-korban voltak leginkább olyan anyagi helyzetben, hogy azonos időben akár több szobor, sőt akár több lovas szobor költségét is ki tudták gazdálkodni. A városi közösségek ál-

17. kép A győzedelmes lovast ábrázoló szoborkompozíció rekonstrukciója (MRÁV 2011 után)
 (rekonstrukció és rajz: Mráv Zsolt)
 Abb. 17 Rekonstruktion der Statuenkomposition des triumphalen Reiters (nach MRÁV 2011) (Rekonstruktion und Zeichnung: Zsolt Mráv)

tal állított utolsó ismert szobor Cornelia Salonináé volt, amelyet a *res publica Bassianorum* dedikált valamikor 254 és 268 között (CIL III 10206). A 3. század közepe után a gazdaságilag katasztrofális helyzetben levő pannoniai városok már képtelenek voltak a császárszobor-állítás kötelezettségének teljesítésére, teljesen megszűnnek a közösségi szoborállítások. Ezzel párhuzamosan pedig elkezdődik a városok közterületein álló szobrok és talapzataik pusztítása és más célra való felhasználása. (Egyik szoborbázis sem felállításának eredeti helyén került elő.) Dél-Pannonia városaiban a szoborbázisokat főleg a város érdekét szolgáló helyi építkezéseken (városfalépítés, csatornafedés) használták fel. Míg Észak-Pannoniában a – sokszor felállítási helyükön hagyott – csonka talapzatokat végül a 4. században, jellemzően a hadsereg hurcolja el, és hasznosítja építőanyagként.

A pannoniai legiótáborok és auxiliaris castellumok principiáiban a császárokat csak a 2. század második felétől, tömegesen azonban csak a 3. század elejétől kezdték nagybronz szobrokkal megtisztelni. A városokhoz hasonlóan a katonai táborokban is a Severus-kor volt a császárszobrok állításának a virágkora (19-ből 10 szoborbázis a Severus-korra keltezhető) (LŐRINCZ 1999, 437, 442–443).

Az első ismert szobrot – talapzatának felirata alapján – a *cohors I Alpinorum peditata* dedikálta 163-ban állomáshelyén, Lussoniumban (Paks, Dunakömlőd) Marcus Aureliusnak (CIL III 3318 = RIU 1016). Összhangban van ezzel a képpel a Lugio auxiliaris castellumában talált Marcus Aurelius szoborfej is (KOVÁCS 1984, 89–91, Pl. 44–45), amelyben a legkorábbi csapatszintű szobordedikálás egyik példáját láthatjuk. Az ismeretlen fekvésű *templum Divi Marci* ugyancsak befogadta a megistenült Marcus Aurelius kultuszszobrát (CIL III 3345; egyik papja a Vetus Salinában [Adony] állomásozó *cohors III Batavorum* katonája volt).

Auxiliaris castellumokból a legkésőbbi ismert császárszobor talapzatok, összesen három darab, Trebonianus Gallust, és fiát, Volusianust nevezik meg (RIU 704 [Azaum/Odiavum]; RIU 1144 [Intercisa]; TRH 168 [Lussonium]), míg az aquincumi legiótáborban a *legio II Adiutrix VI pia VI fidelis constans Claudiana* 270-ben még felállította II. Claudius szobrát (TitAq 26). Az Ad Militare (Kisköszeg/Batina) erődjében, a *legio VI Herculia* által 307. szeptember 27-én Galeriusnak állított tisztelgő felirat (AE 1964, 226 = ILJug 1072) valószínűleg a császár szobrát hordozó falazott bázis feliratos homlokzati burkolólapja lehetett (másként Kovács 2012, 59). A pannoniai tartományok területéről ez a legkésőbbi ismert császárszobor-talapzat.

A nagybronz szobrok felállításának helyszínei

A pannoniai tartományokban a nagybronz szobrok eredeti felállítási helyein legfeljebb a szobor-talapzatok, és azoknak is csak a lábazati részei maradtak meg. A Scarbantia forumán talált négy lovasszobor-talapzat (MRÁV 2013, 96–97 és RKM 2010, 348) vagy az intercisai auxiliaris castellum *principiájában* feltárt bázislábazatok és a mellettük talált szobortöredékek (VISY 1988, 75–85) jól szemléltetik ezeket a különleges eseteket.

A provinciális császárkultusz főttere

Pannonia Inferiorból eddig nem került elő olyan szobortalapzat, amelyet valamilyen formában a tartománygyűlés szent kerületéhez köthetnénk. A tartománygyűlés helyszíne sincs egyértelműen azonosítva (Pannonia Inferior tartománygyűlésének székhelyével kapcsolatos problémákat ld. összefoglalóan: TÓTH 1989, 43–58; TÓTH 1992, 97–112; ALFÖLDY 1997, 237–241; TÓTH 2001, 5–6). Pannonia Superior tartományi szintű császárkultuszának helyszíne Savariában, valószínűleg a város fallal övezett területétől délnyugatra, a Perint-patak és a Kálvária dombra épített színház között – temetők által el nem foglalt területen – feküdt (KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI–CZIGÁNY 1998, 29). Itt kell keresnünk azt a jogilag független körzetet (egy nagyméretű reprezentációs teret, központi oltárépítményt és a hozzá kapcsolódó kultuszépületeket), ahol a *concilium provinciae* vagy annak tisztségviselői (főpapjai) és rajtuk kívül elvéve – kizárólag a provincia külön engedélyével – rangos magánszemélyek élénk szoborállítás tevékenységet folytattak. Az itt állított szobrok többségét – Tarracóban, Hispania Citerior tartomány forumán előkerült 33 szoborposztamens (ALFÖLDY 1973, 7; ALFÖLDY 2001, 139–149) és a *Lex de officiis et honoribus flaminis provinciae Narbonensis* (CIL XII 6038 = ILS 6964(10); DEININGER 1965, 108–110) alapján – egykori provinciális főpapoknak dedikálták. Egy újraértelmezett felirat kapcsán nem lehetett ez másként Pannonia Superior provinciális forumán sem. Egy lovagrendbe tartozó ismeretlen nevű főpapot (*sacerdos arae Augustorum*) nagy valószínűséggel a *conc(ili)um provinciae P(annoniae) S(uperioris)* tisztelt meg szoborral Savariában, a provinciális császárkultusz szent kerületében (SZABÓ 2003, 395–414). Itt a tartományi császárkultusz és az uralkodónak szóló hivatalos hűségeskü letételének helyszínén természetesen felállították a *Divi Imperatores* és az élő császárok szobrait is (Tarracóban például tudomásunk van egy *statua auranda Divi Hadrianiról*:

RIT 294). Savaria papi testületei (a *pontifices*, *augures* és *sacerdotales ex colonia Savaria*) talán a provincia fórumán dedikáltak szobrot a Pannoniát kettéosztó Traianus császárnak (CIL III 4178 = 10919 = RIU 45).

Ugyancsak a tartománygyűlés keretében kell értelmeznünk azt a két Savariában talált, de mára már elveszett szoborbázist, amelyeken Pannonia Superior két városának, Sisciának és Scarbantianának perszónifikációi álltak (CIL III 4193 = RIU 133; CIL III 4192 = RIU 134; Hispania Citerior tartománygyűlésének helyszínén a provincia conventusait ábrázoló szobrok is felállításra kerültek: ALFÖLDY 2001, 139–149). A provincia reprezentációs forumát – Siscia városának felírt jelzője alapján valamikor a Severus-korban – valószínűleg Pannonia Superior összes városi rangú településének külön bázisra helyezett szobrával díszítették. Az egyidejű szoborállításról egységes koncepció alapján az ábrázolt városok gondoskodtak saját költségükön.

A legtöbb nagybronz szobor a városok közterületein, szentélyeiben vagy katonai táborok központi épületeiben állt.

A városok

A városi közösségek szoborállítási gyakorlatával és helyszíneivel egy összefoglaló tanulmányban már foglalkoztam (MRÁV 2003, 337–349, 351–355; MRÁV 2006–2008, 114–127). Ebben az alábbi következtetésekre jutottam:

A pannoniai városok közösségei, vagy azok képviselőitében a városi tanácsok szobrokat állítottak a *Divi Imperatores*, az élő császárok és azok családtagjai számára, továbbá városuk *patronus*ainak, neves polgárainak valamint ritkán istenségeknek. Ezekről a dedikálásokról első sorban a szobrok talapzatainak feliratai tanúskodnak. A legtöbb, városok által állított bázis (19 db) császárok aranyozott bronzszobrait (*statuae auratae*) hordozta, amelyeket – az állam és az uralkodó iránti lojalitás elvárt kifejezéseként – *loco publico* állítottak föl a városok fórumain vagy középületeiben. Többségük a 3. század első feléből származik, amely időszakot birodalom szerte a császárszobrok dedikálásának intenzívebbé válása jellemez.

Magánszemélyek vagy testületek közterületen történő császárszobor állítására Pannoniában csak a 2. század első feléből ismerünk példákat. A polgárság tehát csak ebben az első virágkorban képes átvállalni a városok császárszobrok állítására vonatkozó költséges kötelezettségeit. A 2. század közepétől már csak közösségek vagy városi tanácsok dedikálnak egyre nagyobb számban császárszobrokat.

Az 1. század végén és a 2. század első felében a magánkezdeményezésre, közterületen történt császárszobor állítások viszonylag nagy számával párhuzamosan, vagy talán éppen e nagylelkű átvállalásoknak köszönhetően, a városok még képesek *patronusaikat* (többségükben az osztatlan Pannonia egykori helytartóit) és jeles polgáraikat szobrok (egy esetben lovas szobor) állításával megtisztelni, néha még a provincia határain kívül is. Az ismert jeles polgárokat ábrázoló szobrok dedikálásának szokása – az emlékek alacsony számát összehasonlítva a Birodalom belső területeinek provinciáiban követett szoborállítási gyakorlattal – egyáltalán nem jellemző a pannoniai városokra. A 2. század közepét követő időszakból pedig teljesen hiányoznak ezek a szoborbázisok.

A közösség által dedikált istenszobrokat is csak a 2. századból ismerünk, igen alacsony számban (4 db). Közülük a Poetovio közössége által Aquae Iasaeban (Varaždinske Toplice, Horvátország) állított Nympha-szobrokat hordozó talapzatot, valamint az aquincumi bázist közterületen állították fel. Az utóbbi, *Aquincenses publice* állított szoborbázis (CIL III 3518 = TitAq 397) Septimius Severus és Caracalla egy jeles erényének (például Concordia, Pietas, Providentia, Virtus) isteni perszónifikációját vagy egy személyükhöz, őket érintő aktuális eseményhez szorosan kötődő istenség nagybronz szobrát hordozta (például: I. O. M. Protector, Fortuna Redux, Victoria) (MRÁV 2003, 339–340; MRÁV 2006–2008, 116–117). Az Aquae Iasaeban talált Iuno és Fortuna szobrai számára állított bázist (ILJug 1168), továbbá a sirmiumi Neptunus talapzatot (CIL III 10219) azonban – a magánszemélyek által Pannoniában dedikált istenszobrokhoz hasonlóan – szentélyekben vagy azok közelében helyezték el.

A katonai táborok

Városok közterületei és középületei után a nagybronz szobrok leggyakrabban a katonai táborok központi épületeiben (*principia*), azon belül a tábor-szentély előtti keresztcsarnokban álltak (FELLMANN 1983, 17; SARNOWSKI 1989; STOLL 1992; KEMKES-SARGE 2009, 135–148; KEMKES 2014, 112). Az ásatások során lelt, hiteles és pontos lelőhelyű nagybronz töredékek is gyakran magából a *principia* épületéből származnak (Intercisa: VISY 1983; Matriza: KOVÁCS 2000, 93). Az einingi castellum példája alapján nagybronz császárszobrok az erődkapuknál is elképzelhetők (STOLL 1992, 298, 303; KEMKES 2014, 112). A *cohors VII Breucorum c. R. equitata* Caracallának állított szoborbázisát a lugiói (Dunaszekeső) castellum *porta principalis dextrájánál*

találták (CIL III 15148 = RIU 1043), amely alátámasztja ezt a megfigyelést.

A katonai táborok sorában eddig a Pannonia Superiorban fekvő Ad Statuasból (8 db) és Brigetióból, Pannonia Inferiorban pedig Intercisából (5 db) és Annamatiából (7 db) ismerjük a legtöbb töredéket. A jánossomorjai depólelet páncéltöredékei Ad Flexum (Mosonmagyaróvár) castellumában kerülhettek begyűjtésre (ld. alább).

A csapatok szobordedikációinak középpontjában a hadsereg főparancsnokának, az *imperator*nak a személye állt, amellyel a csapatok lojalitásukat és hűségüket fejezték ki az uralkodó(k) iránt. Jól tükröződik ez a katonai kontextusból származó feliratos szoborbázisok összetételében, amelyek – néhány kivételtől (például a *matres castrorum* szobraitól) eltekintve – császárokat neveztek meg (ld. ezeket felsorolva: VISY 1988, 148–151; KOVÁCS–LÖRINCZ 2011, 91). A császárokat *imperator*ként, jellemzően lábán álló páncélos szobrok formájában ábrázolták, de néhány esetben – különösen legiótáborokban és lovas segédcapatok castellumaiban – a megtiszteltetés költségesebb formáját, a lovas szobrot választották (MRÁV 2011, 92–93).

A *principiában* a császárszobrok felállítása a csapatok feladata volt. A kollektív szoborállítás költségeihez az egység minden katonájának hozzá kellett járulnia, vagy úgy, hogy célzott gyűjtést rendezve összeadták a szükséges pénzt, vagy pedig a zsoldjukból tartották vissza azt. Ritka alkalom, amikor egy katona vagy tiszt, netán ezek egy csoportja magára vállalta ezt a terhet (KEMKES 2014, 113).

A pannoniai katonai táborok központi épületeiben nemcsak a császároknak és a császári család tagjainak dedikáltak szobrokat. A brigetiói legiótábor *principiája* fogadhatta be azt a két Victoria-szobrot, amelyek egyikét egy *primipilus*, másikat pedig egy veterán adományozta a Severus-korban (a szobrok posztamensei: RIU 249; RIU 1411 a–b – cf. ALFÖLDY 2004, 15–23 [= AE 2004, 1174 a–b]).

A villák és vidéki települések

A vidéki települések területén talált nagybronz szobordarabok – köztük az Aparhantról származó lovas szobor és köpeny(?)töredék (MRÁV 2011, 103) vagy Bátaszék-Lajvér útállomásának feltárása során lelt két emberi ujj – esetében nem dönthető el, hogy ezek egykor helyben álló szobrokhoz tartoztak, vagy csak újrahasznosítás céljából hurcolták őket későbbi lelőhelyekre.

Nagybronz szobortöredékekre a pannoniai tartományok vidéki települései közül leginkább a városi territóriumokat alkotó körzetek, a *pagusok*

központi településein számíthatunk, amelyek központjai gyakran városias beépítettséget mutatnak (például Aquae Iasae [Varaždinske Toplice, HR], Budaörs, Tác). Erre a legszemléletesebb példának a Tácon előkerült töredékek kínálóznak. Tác római települése Aquincum territóriumán feküdt, ahol az egyik *pagus* központi *vicusa* lehetett (MRÁV 2013, 173). A *pagi* központi települései a körzetek vallási központjaiként működtek (gyakran főistenükről nevezték el őket), ezért nem meglepő, hogy Tácon több szentélyépület (köztük a *Dii Magni* temploma: ALFÖLDY 1997) állt és a *vicus* területén számos vallási indíttatású felirat, szakrális lelet került elő. A táci kar is valamelyik helyi szentélyben álló istenszobor töredéke lehet. A diadémtöredék pedig egy istennő, talán Venus szobráról származik.

Itália és a Mediterráneum császári vagy magántulajdonban levő luxusvilláiban, azok reprezentatív tereiben és kertjeiben nem számítottak kivételesnek a változatos (mitológiai és profán) témájú szobrokból, szoborcsoportokból összeállított galériák (THEISEN 2014, 63–69). A birtokviszonyok és a helyi elit eltérő társadalmi fejlődése miatt a pannoniai tartományokban hiányoztak, vagy csak a késői császárkorban alakultak ki olyan nagybirtokközpontok, amelyekben a tulajdonosok anyagi helyzete és igénye alapján feltételezhetünk *loco privato* felállított nagybronz szobrokat. Ilyen nagyszobrászati alkotásokra a Sirmium környéki (császári) villákat leszámítva mindössze egyetlen biztos példát hozhatunk. A nagyharsányi palota tulajdonosa Valerius Dalmatius volt, akiben a Birodalom hatalmi apparátusával összefonódott késő római nagybirtokos elit jellegzetes képviselőjét láthatjuk (PLRE I, 241). Nevét és pályafutását egy Nagyharsány közelében, Beremenden előkerült feliratos bronztábla őrizte meg (ILS 8987 – cf. MOMMSEN 1902, 289–293), amely Dalmatius mellszobrának (*imago*) talapzatán hirdette vendégeinek a köztisztelőben álló helytartó erényeit. A mellszobor – a hozzá tartozó felirat anyagához hasonlóan – bronzból készülhetett és azt is Gallia Lugdunensis Tertia provincia küldöttsége készítette, hozta magával és állította fel egykori helytartójának vidéki rezidenciájában.

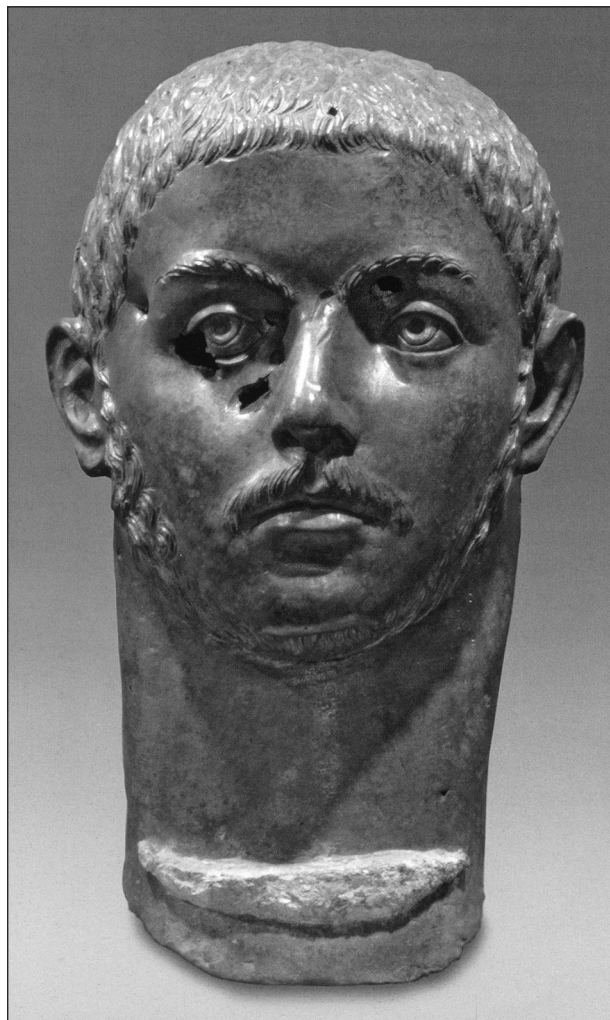
Egyéb helyszínek

Antoninus Pius nagybronz szobrát hordozhatta egy Intercisából vagy annak környékéről származó, eredetileg hídkorlátba foglalt talapzat, amelyet a császárnak szentelt, és hidak építéséről megemlékező felirata alapján a helytartó parancsára állítottak (RIU 1123 – cf. ALFÖLDY 2004, 17).

Kontextus

Római kori rongálások, *damnatio memoriae* nyomai

A carnuntumi Severus Alexander szoborfej arc-részén, a szemek körül csákányütésekkel okozott durva sérülések látszanak (KEMKES–SARGE 2009, 92, 94–95; WEBER–LEHMANN 2014, 152–153), amelyek a császár bukásának következményeképpen kerülhettek oda (18. kép). Az aquincumi lovas térdtöredékét a Dunának a legiótábor és helytartói palota között folyó ágából kotorták ki, így az általa feltételezett lovas szobor nem Aquincum polgárvárosban, hanem vagy a legiótáborban vagy a

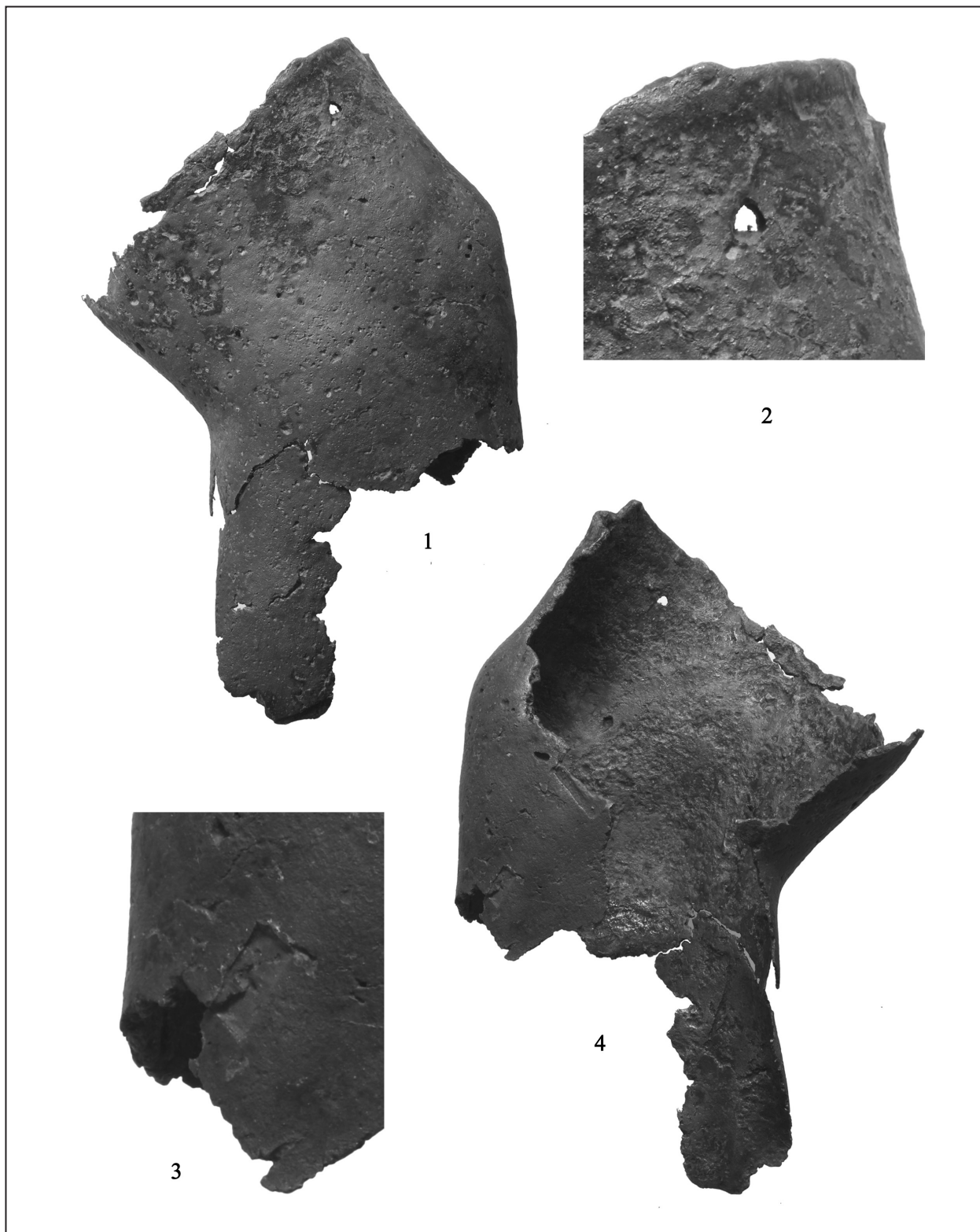
18. kép Carnuntum (Petronell és Bad Deutsch Altenburg, Ausztria), *canabae*. Severus Alexander megrongált fejének töredéke (WEBER–LEHMAN 2014 után)
Abb. 18 Carnuntum (Petronell und Bad Deutsch Altenburg, Österreich), *canabae*. Beschädigtes Kopffragment von Severus Alexander (nach WEBER–LEHMAN 2014)

19. kép Annamatia (Baracs). Nagy hőhatásnak kitett, deformálódott kézfej (Magyar Nemzeti Múzeum ltsz.: RR 201/1871.1) (fotó: Dabasi András)
Abb. 19 Annamatia (Baracs). Großer Hitze ausgesetzte deformierte Hand (Ungarisches Nationalmuseum Inv-Nr.: RR 201/1871.1) (Foto: András Dabasi)

canabae forumán, esetleg a helytartói palota épületegyüttesében képzelhető el. Az ábrázolt személy egy *damnatio memoriae*val sújtott császár vagy kevésbé valószínűen helytartó lehetett, akinek kép-mását megrongálták és szobrának töredékeit (vagy azok egy részét) a folyóba hajították. A *damnatio memoriae*re ítélt császárok és más személyek kép-másait megaláztatásként gyakran dobták a közeli folyóba vagy kútba.

A kereszténység győzelmét követő vallási intolerancia jegyében hasonló sors jutott néhány istenszobornak is (TÓTH 2015, 208–209). A pogány istenszobrok eltüntetésének céljával törték dara-

20. kép Savaria (Szombathely). Lovas szobor lovasának térdtöredéke másodlagos égés nyomaival
 (Magyar Nemzeti Múzeum) (fotó: Dabasi András)
 Abb. 20 Savaria (Szombathely). Kniefragment mit sekundären Brandspuren des Reiters einer Reiterstatue
 (Ungarisches Nationalmuseum) (Foto: András Dabasi)

bokra és hajították a Kulpa folyóba több nagybronz istenszobor töredékét (a kobilićini folyólethez ld.: ČUČKOVIĆ 1982; RENDIĆ-MIOČEVIĆ-ŠEGVIĆ 2014, 238–239). Talán a budapesti Parlamentnél előkerült Sol szobornak is így magyarázható a megcsonkítása és arctöredékének fennmaradása (HAMPEL 1889, 282; HEKLER 1908, 235–238).

Pusztulási rétegek

A Pannonia Inferior Duna-szakaszán fekvő Annamatia (Baracs) auxiliáris castelluma a lelőhelye egy életnagyságú kézfej töredéknek, amely magas hő hatásának volt kitéve, és így alakja deformálódott, felülete megolvadt (MNM RR 201/1871.1) (19. kép). Ez a hőhatás minden bizonyosan egy castellumot ért tűzvész során keletkezett, amely nemcsak érintette, hanem el is pusztította a *principiában* álló szobrokat. Kállay Ödönnek a tatai Kuny Domokos Múzeumban őrzött gyűjteményében található egy Ad Statuasból (Ács-Vaspuszta) származó nagybronz töredékekből álló szoborlelet, amelynek egyik darabja szintén megolvadt és felismerhetetlenségig deformálódott (ltsz.: KDM K966). Égésnyomokat mutatott az intercisai castellumban 1949-ben talált ruharedő töredéke is (BARKÓCZI 1954, 35 Bronzen Nr. 2 Taf. X, 2). A másodlagosan megégett savariai lovas térdtöredéke (20. kép) esetében ugyancsak feltételezhető, hogy a szobor a várost ért valamelyik támadás vagy tűzvész során pusztult el, lelőhelye pedig egy pusztulási vagy planírozási réteg lehetett (MRÁV 2011, 103 App. I II/14).

Depóleletek

A pannoniai tartományokból mindössze négy olyan depóleletet ismerünk, amelyet nagyobb számú töredék alkot. Ezek a következők:

1. Savaria (Szombathely): 1898-ban csatornázás során nagybronz szobrok töredékei kerültek napvilágra. Lelőhelyük a római város perifériáján, a várostól nyugatra található, a Perint-patak jobb oldalán. A depólelet – más figurális kisbronz szoborleletek mellett – Hercules szobrokhoz tartozó bunkók töredékeiből, egy drapériával fedett alsókarból, egy szandálba bújtatott emberi lábfej töredékéből és egy bőségszaru tetejéről származó gyümölcschalomból áll. Mindegyik a nagybronz szobrok kategóriájába sorolható.

2. 1990-ben Mursella municipiumában, az egykori római városközpont közelében egy szétszántott depóleletet találtak (egyelőre: SZÖNYI 1998, 9–18). A lelet nagybronz szobortöredékekből állt, amelyek nem egyetlen szoborhoz tartoztak, mint azt a lelet publikálója, T. Szőnyi Eszter feltételez-

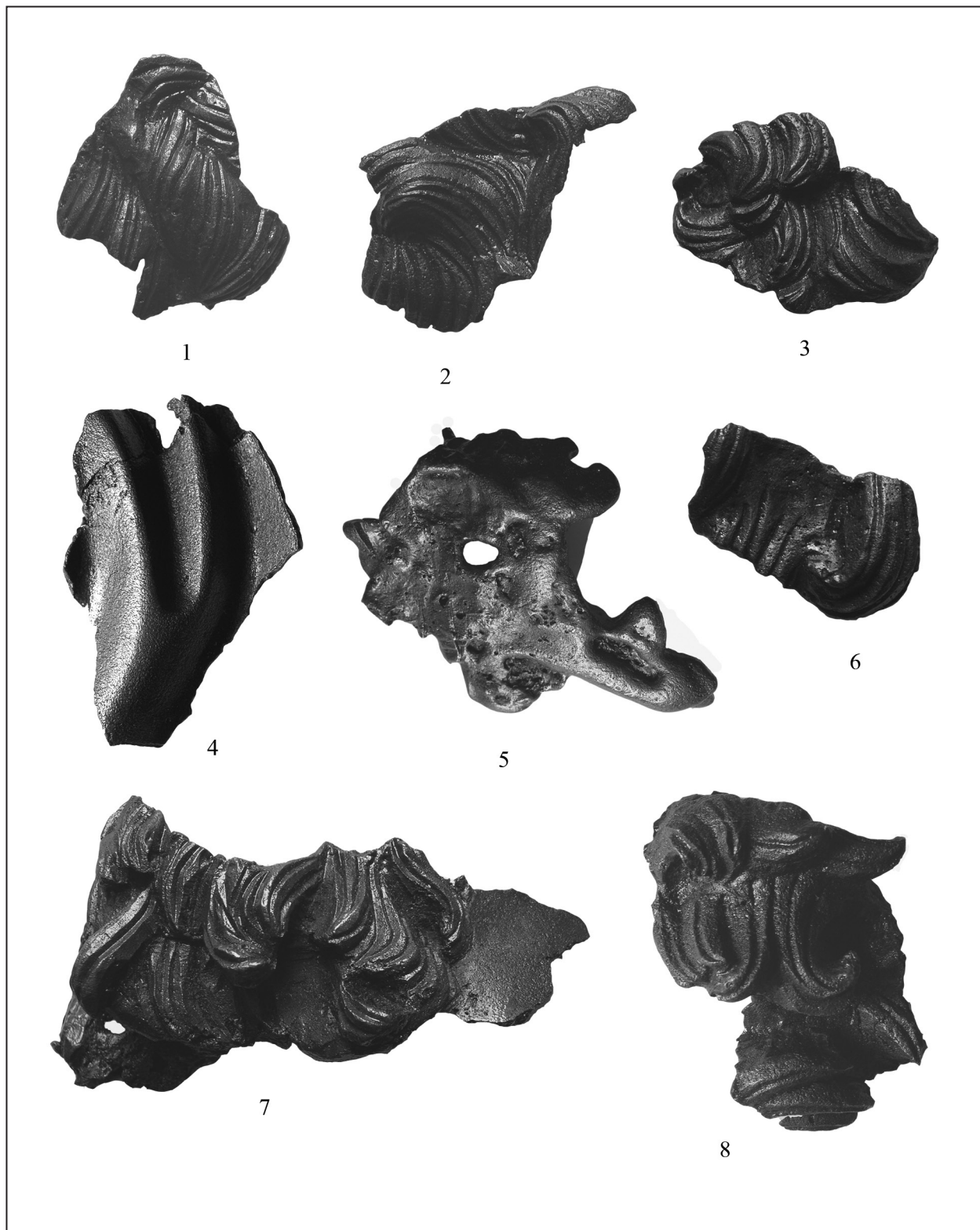

21. kép Jánossomorja, depólelet. Páncéltöredék a depóleletből (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár, leltározatlan)

Abb. 21 Jánossomorja, Depotfund.
Panzerstatuenfragment aus dem Depotfund (Hansági-Museum, Mosonmagyaróvár, nicht inventarisiert)

te, hanem több férfi és női szoborhoz. Férfi szobrokat jeleznek a páncél, a *calceus senatorius* és a szakálltöredékek, míg nőalakot ábrázolt az a szobor, amelyhez egy ruha alól kilátszó női cipő töredéke tartozott (9. kép).

3. Az utóbbi évek legjelentősebb leletegyüttesének egy nagybronz szobortöredékekből álló szét-szántott depóleletet tarthatunk, amely 2014-ben Jánossomorja (Győr-Moson-Sopron megye) határában, a Kecskedülőben, a római kori Ad Flexum (Mosonmagyaróvár) auxiliáris castellumának közvetlen hátsószögében, egy villatelepülés közelében került elő. Fémkeresős kutatással eddig megközeleltőleg 500 darab bronz-töredéket sikerült összegyűjteni, de ez – összetétele és a karakterisztikus töredékek hiánya miatt – csak egy része lehet a teljes depóleletnek. A töredékek több, feldarabolt szobrot feltételeznek, amelyek között életnagyságú és annál kisebb szobrok egyaránt voltak. A legtöbb töredék ruhával nem fedett testrészekhez tartozott, de sok a drapéria és a páncéltöredék is.

22. kép Ad Statuas (Ács-Vaspuszta). Nagybronz szobrokhoz tartozó haj- és szakálltöredékek egy depólelethől (KDM, Tata ltsz.: K966) (fotó: Mráv Zsolt)

Abb. 22 Ad Statuas (Ács-Vaspuszta). Zu Großbronzen gehörige Haar- und Vollbartfragmente aus einem Depotfund (KDM, Tata Inv.-Nr.: K966) (Foto: Zsolt Mráv)

Az utóbbiakon kívül említésre méltó néhány arc, haj, láb és kartörredék (21. kép). A lelet restaurálása és tudományos feldolgozása 2015-ben megkezdődött.

4. Újudvar északi határában (Győr-Moson-Sopron megye) 2015-ben fémkeresős kutatással ugyancsak több bronzszobor töredéket, főleg tenyérszerű méretű ruharedőzetes darabokat gyűjtöttek össze, amelyek nagy felületen szétszórva feküdtek. Valószínűleg ez is egy szétszántott depólelet maradványa.

A nagyszámú szobortörredékből álló depóleletek mellett a kisebb számú (például a nyolcdarabos Ad Statuas-i [Ács-Vaspuszta] lelet: KDM, Tata ltsz.: K966 [22. kép]) vagy a mindössze egyetlen nagyobb – továbbdarabolásra szánt – töredékből álló leletek adják a nagybronz szobrok legnagyobb csoportját. Az utóbbi esetre látványos példa az odiavumi lófark (MRÁV 2011, 81–83) és a lussoniumi császárláb (FAZEKAS–SZABÓ et al. 2014, 140–141). Ezek a leletek a nagybronz szobrok tömeges beolvasztását és újrahasznosítását bizonyítják, amelynek folyamata a pannoniai tartományokban már a 3. században megkezdődött (MRÁV 2003, 336–337). Azoknak a szobroknak az eredeti felállítási helyét, amelyekhez az előkerült töredékek tartoztak, csak ritkán lehet meghatározni, hiszen azokat különböző településekről vagy épületekből egyaránt begyűjtették. Sőt, kereskedelmi árucikként (nyersanyag) felállítási helyüktől akár nagyobb távolságra is eljuthattak.

Készítéstechnika

A Magyarországon található nagybronz szobortörredékek készítéstechnikai szempontú vizsgálata megkezdődött ugyan (ld. például: SZIRMAI–VEREBES–KÖLTŐ–KIS–VARGA 2009), de csak a német-

országi nagybronz kutatási projekt (Gebrochener Glanz. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes) módszertanát követve, annak eredményeire építve lesz elvégezhető (egyelőre: WILLER–MEIJERS 2014, 167–213; ld. még: BOL 1985; HAYNES 1992; LAHUSEN–FORMIGLI 2001; GIUMLIA–MAIR 2002, 92–97). Az azonban már most elmondható, hogy az eddig ismert szobortörredékeken polikróm díszítésére utaló fémberakással csak egyetlen darabon találkozunk. Kiemelkedő technikai tudást és megoldásokat pedig csak a Sirmium környékén talált lovas szobor és az odiavumi szoborcsoport igényelt, az előbbi monumentális mérete, az utóbbi pedig ágaskodó lóra épülő kompozíciója miatt.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom László Jánosnak (KDM, Tata), hogy lehetővé tette számomra, hogy a Kállay Gyűjtemény bronzszobor-törredékeit a tatai Kuny Domokos Múzeumban tanulmányozhassam. Merczi Mónikának (MNM Balassa Bálint Múzeum, Esztergom) a Kállay Gyűjtemény szobortörredékeiről készített rajzait köszönöm, Tóth Endrének pedig a 6. kép 2. darabjának közlésre való átengedését. Külön köszönet illeti Németh Alajost (mosonmagyaróvári Múzeumbaráti Kör elnöke), aki Jánossomorja és Újudvar határában a nagybronz szobortörredékekből álló depóleleteket megtalálta, darabjait begyűjtötte és a Hansági Múzeumnak átadta. Hálás vagyok Aszt Ágnesnek is (Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár), aki felhívta a figyelmemet ezekre a leletekre és azokat feldolgozásra átadta. Köszönöm továbbá Láng Orsolya, Fazekas Ferenc, Szabó András és Schilling László segítségét.

APPENDIX

Nagybronz szobrokhoz tartozó töredékek a pannoniai tartományokból

Katalógus

Az alábbi katalógus a korábban megjelent két összesítés (MRÁV 2003, 344 Anm. 86; MRÁV 2011, 106–108) kiegészített, aktualizált változata.

*Pannonia Inferior**Alisca* (Ócsény-Szigetpuszta, Tolna megye)

- Rojtozott szélű köpeny töredéke (LÓKI 2011, 125, 122/A. kép)

Annamatia (Baracs, Fejér megye):

- „Egy nagyobb bronzszobor ruházatának redői” (RÓMER 1864, 48)

- Mutatóujj töredék (MNM RR 43/1870.46, közöletlen)

- Megolvadtt kézfej-töredék (MNM RR 201/1871.1; HÖKE 1870, 312; ROMAINS DE HONGRIE 2001, 115, no 219) (19. kép)

- *Calceus senatorius*, bokatöredék (MNM RR 200/1871.1, itt közölve) (4. kép)

- Pteryx töredéke (MNM RR 41/1902.1; említi HÖKE 1870, 312; fotója itt közölve) (5. kép 1)

- Hüvelykujj (VISY 1988, 82, Nr. 13, Abb. 12.2)

- Ruharedő töredék, aranyozott (KOVÁCS 2001, 140; KOVÁCS 2005, 53, 50 Fig. 31.2)

Aparhant (Tolna megye):

- Ló (csődör) genitáliája: WOSINSKY 1896, 774–776, ÓDOR 2000, 181; MRÁV 2011, 100–101, App. 1, kat. II/11)

- Töredék rojtokkal vagy fürtökkel (magántulajdonban, említi: MRÁV 2011, 103)

Aquincum (Budapest-Óbuda):

- *Calceus senatorius*: (KUZSINSZKY 1890, 29–31, SZIRMAI 1986, 144, Nr. 1, Fig. 1) (3. kép)

- Sol fejtöredéke, nyakkal (Budapest, a Parlament építési területe: MNM RR 9/1889.3 [elveszett]; HAMPEL 1889, 282; HEKLER 1908, 235–238 [tévesen maszkként meghatározva]) (14. kép)

- Kézfej töredék (KUZSINSZKY 1934, 125; SZIRMAI 1986, 144, Nr. 2, Fig. 2)

- Aranyozott bronz női jobb kézfej (ERDÉLYI 1958, 53–54, elveszett)

- Ujjtöredék (NAGY 1942, Pl. 54, 2; SZIRMAI 1986, 144, Nr. 3, Fig. 3)

- Kézfej (PÓCZY 1980, 19–20, 15. kép; SZIRMAI 1986, 8, Nr. 9, Abb. 9)

- Ujj (SZIRMAI 1986, 8–9, Nr. 10, Abb. 10)

- Lovas szobor térde (SZIRMAI 1986, 9, Nr. 11, Abb. 11; MRÁV 2011, App. 1, kat. II/13)

- Lábfej (SZIRMAI 1986, 9, Nr. 12, Abb. 12) (10. kép)

- Köpenyredő (MNM RR 62.33.1; SZIRMAI 1986, 9, Nr. 13, Abb. 13) (8. kép)

- Karon átvett drapéria töredéke (MNM RR 43/1870.11) (7. kép)

Bátaszék-Lajvér, mansio

- Ujjtöredékek (2 db): közöletlenek

Budapest-XI, Albertfalva:

- Drapériatöredék, Szirmai K. ásatása, közöletlen

Campona (Budapest-XXII, Nagytétény):

- Szobortöredék: Kocsis L. ásatása, közöletlen

Intercisa (Dunaujváros, Fejér megye):

- Császárszobor fejtető töredéke, hajfürtökkel (VISY 1983, 78, Nr. 9, Abb. 9–10)

- *Subarmalis* rojtozott végű bórszalagjai (FITZ 1957, 171, Nr. 18, Taf. XXXV, 4; VISY 1983, 78–80, Nr. 10, Abb. 11)

- Császárszobor ujjtöredéke (VISY 1983, 80, Nr. 11, 84, Abb. 12, 1)

- Köpenytöredék (VISY 1983, 81, Nr. 12)

- Karon átvett drapéria töredéke (MNM RR 5/1950.38 – cf. BARKÓCZI 1954, 35 Bronzen Nr.2, Taf. X, 2)

Lugio (Dunaszekcső, Baranya megye):

- Marcus Aurelius fejtöredéke (KOVÁCS 1984, 89–91, Pl. 44–45; MARÁZ 1996, 131–132; MARÁZ 1997; BORHY 2009, 29–30)

Lussonium (Paks-Dunakömlőd, Tolna megye)

- Császárszobor *mulleust* viselő lábtöredéke (egyelőre FAZEKAS–SZABÓ et al. 2010, 302; VISY 2010, 16; FAZEKAS–SZABÓ et al. 2014, 140–141)

- Meghatározatlan töredék (FAZEKAS–SZABÓ et al. 2010, 62, Kat. 111; VISY 2010, 16)

Matrica (Százhalombatta, Pest megye):

- Meghatározhatatlan töredék (KOVÁCS 2000, 93, Nr. 6)

- Ruharedő töredéke (KOVÁCS 2000, 93, Nr. 7)

- Ruharedő (*paludamentum*) töredéke (KOVÁCS 2000, 93, Nr. 8.)

Sirmium (Száva-szentdemeter/Sremska Mitrovica, SRB) környéke:

- Lópata (MNM RR 62.32.1; ERDÉLYI 1958, 53–54; MRÁV 2011, 101–102 App. 1 kat. II/12) (15. kép)

Sopiana (Pécs, Baranya megye):

- Drapéria töredék (FÜLEP 1984, 204–205 Abb. IX)

Tác (Fejér megye):

- Alkar töredék kézfejjel és két ujj: Közöletlen, Kovács Lóránd Olivér szíves közlése alapján

- Női diadém töredéke (FITZ 2003, 87)

- Drapériatöredék (közöletlen)

Ulcisia (Szentendre, Pest megye):

- Lábujj töredéke (MARÓTI 2008, 76)
- Drapéria töredéke (MARÓTI 2008, 76)

Pannonia Superior

Ad Statuas (Ács-Vaspuszta):

- Talán kar töredéke (SZABÓ 1989, 427, 176 Kat. Nr. 1)
- Valószínűleg ruharedő töredék (SZABÓ 1989, 427, 182, Kat. Nr. 83)
- Valószínűleg ruharedő töredék (SZABÓ 1989, 427, 183, Kat. Nr. 88)
- Azonos szoborhoz tartozó haj és szakáll töredékek (5 db – K 966) (22. kép)

Azaum/Odiavum (Almásfüzitő, Komárom-Esztergom megye):

- Ágaskodó ló lobogó farka (MRÁV 2011, 81–95) (16–17. kép)

Brigetio (Komárom-Szőny, Komárom-Esztergom megye):

- Ujjtöredék (MNM RR 14/1886.16, közöletlen)
- Ruharedők (MNM 4/1933.26, közöletlen)
- Hüvelykujj (MNM 4/1933.34, közöletlen)
- *Subarmalis* egy bőrszalagja (MNM 4/1933.34, közöletlen) (6. kép 1)
- Lópata (CARNUNTUM 236 Nr. 7; MRÁV 2011, 97 App. 1, II/2 8. tábla)
- Életnagyságú bronz mutatóujj töredék (KDM K 118, közöletlen)
- Ujjtöredék gyűrűvel (1. kép)
- Lósörény vagy lófark töredéke (KDM K 119; MRÁV 2011, 98, App. 1, kat. II/3)
- Lósörény vagy ló fark töredéke (KDM K 1801; MRÁV 2011, 98, App. 1, kat. II/4)
- *Subarmalis* rojtozott bőrszalagjai (KDM K 1807) (6. kép 3)

Carnuntum (Petronell, Bad Deutch Altenburg, Ausztria):

- 4 db ujjtöredék (CARNUNTUM 235, Nr. 1–4; 22)
- Lábujjtöredék (CARNUNTUM 235, Nr. 5)
- Lábujjtöredék (CARNUNTUM 235–236, Nr. 6)
- Jobb lábfej *calcaeus senatorius*ban (GSCHWANTLER 1986, 34, Nr. 19)
- Lósörény vagy lófarkdarab (CARNUNTUM 236 Nr. 8; MRÁV 2011, 98, App. 1, kat. II/5)
- Pteryx töredék (CARNUNTUM 236, Nr. 9)
- Pteryx töredéke Iuppiter Ammon maszkjával (HUMER–KREMER 2011, 237, Kat. Nr. 255) (5. kép 2)
- Severus Alexander bronz szoborportréja (ANDREAE 1976; CARNUNTUM 133, Nr. 4; KEMKES–SARGE 2009, 92, 94–95; WEBER–LEHMANN 2014, 152–153) (18. kép)
- Diadalkocsi tengelytöredéke (?) (GSCHWANTLER 1986, 30–31, Nr. 15, Abb. 29)

Crumerum (Nyergesújfalu, Komárom-Esztergom megye):

- Hajfürtök (MNM RR 65/1885.83.8, közöletlen)
- Iovia* (Ludbreg, Horvátország):
- Lópata bokával (BRUNŠMID 1914, 258–259, Nr. 226; MRÁV 2011, 100, App. 1, kat. II/10)

Jánossomorja (Győr-Moson-Sopron megye)

- Depólelet, cca. félezer töredék, nagy számban páncélos szobrok (21. kép)

Kobilići (Horvátország), Karlovac közelében, a Kulpa folyó medréből

- Apollo fejének töredéke (ČUČKOVIĆ 1982; RENDIĆ–MIOČEVIĆ–ŠEGVIĆ 2014, 238–239) (13. kép 1)
- Díszes szandálba bújtatott lábfej (ČUČKOVIĆ 1982; RENDIĆ–MIOČEVIĆ–ŠEGVIĆ 2014, 238–239) (13. kép 2)

Municipium Iasorum (Darugar, Horvátország):

- Lófark (BRUNŠMID 1914, 257–258, Nr. 225a; MRÁV 2011, 99, App. 1, kat. II/7–8)
- Lópata (BRUNŠMID 1914, 257–258, Nr. 225b; SCHEJBAL 2003, 114, Fig. 21a; MRÁV 2011, 98–99, App. 1, kat. II/6)
- Ló (csődör) genitáliája (SCHEJBAL 2003, 114, Fig. 21b; MRÁV 2011, 99–100, App. 1, kat. II/9)

Mursella (Kisárpás-Mórichida, Győr-Moson-Sopron megye):

- Depólelet, amely nagyszámú és több szoborhoz (köztük legalább egy női szoborhoz [9. kép]) tartozó töredéket tartalmaz (SZÖNYI 1998, 9–18)

Sala (Zalaövö, Zala megye)

- Göndör fürtökből álló hajzat töredéke (SZABÓ 1978, 411, Nr. 16, Abb. 69/5)

Savaria (Szombathely, Vas megye):

- Behajlított térd töredéke (MRÁV 2011, 103, App. 14, 16. tábla) (20. kép)
- Gyümölcshalom bőségszaru tetejéről (SM 54. 356.3; BUOCZ 1967, 10, 55; FÜZES 1968) (11. kép)
- Felemelt bal gyermekkéz, lobogó köpennyel (SM 54.356.6; BUOCZ 1967, 10, 55) (12. kép).
- Szandálba bújtatott lábfej töredéke (BUOCZ 1967, 10)
- Drapériatöredék az Iseumból (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 117, Kat. 8.62)
- Szobortöredék az Iseumból (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 117, Kat. 8.60)

Újudvar (Győr-Moson-Sopron megye)

- Drapéria töredékek

Vindobona (Bécs, Ausztria):

- Lábfejtöredék (NEUMANN 1972, 28, Abb. 14, 38; GROSSMANN 2004, 200, Farbabb. 3)
- Bal kéz egy ujja, gyűrűvel (NEUMANN 1972, 28, Abb. 15, 40; GROSSMANN 2004, 199–200, Farbabb. 2)
- arctöredék (Kronberger 2012, 37)

Ismertetlen pannoniai lelőhelyekről

- Kézfejtöredék (MNM RR 29/1873.2; 41, közöletlen)
- „Alaktalan töredék” (MNM RR 138/1874, közöletlen)
- Ujjtöredék (MNM RR 54.34.112, közöletlen)
- Ujjtöredék (MNM RR 77.9.4 [Basch Lóránd gyűjteményéből])
- Gyermek kézfeje (MNM RR 77.12.15 [Basch Lóránd gyűjteményéből])
- Fejtető töredék hajzattal vagy esetleg szakáll (MNM RR 87.4.3, közöletlen)
- Nagybronz-szoborhoz tartozó töredékek (5db) Délke-

let-Dunántúl (MNM leltározatlan)

- Pteryx töredék (MNM leltározatlan) (6. kép 2)
 - Háromágú szigonyfej (MNM RR 61.13.95)
- A Barbaricum területén, Nitransky Hrádokból egy kelta-dák erődítmény sáncából került elő egy életnagyságot meghaladó bronzszobor kézfeje, „die wahrscheinlich als Rohstoff oder als Kuriosität aus dem mediterranen Gebiet oder von Schwarzmeerküste hierher in des nördliche Mitteldonaugebiet in den unruhigen Zeiten Ende der römischen Republik oder Anfang des Prinzipats gelangte” (PIETA 1996, 185–186 Abb. 2).

RÖVIDÍTÉSEK

AE	L'Année épigraphique, Paris.
AIJ	Hoffiler, V.–Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I. Noricum und Pannonia superior. Zagreb 1938.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
ILJug	Šašel, A.–Šašel, J., Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5. Ljubljana 1963; Uők, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla 19. Ljubljana 1978; Uők, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Situla 25. Ljubljana 1986.
ILS	Dessau, H. (ed.), Inscriptiones Latinae selectae I–III. Berlin 1892–1916.
PLRE	The Prosopography of the Later Roman Empire. Cambridge.
RKM	Régészeti Kutatások Magyarországon, Budapest.
RIU	Römische Inschriften Ungarns, Budapest–Bonn.
TitAq	Kovács, P.–Szabó, Á. (cura), Tituli Aquincenses I–III. Budapest 2009–2011
TRH	Kovács, P. (ed.), Tituli Romani in Hungaria reperti. Supplementum. Budapest–Bonn 2005.

IRODALOM

ALFÖLDY, Géza	
1973	<i>Flamines provinciae Hispaniae citerioris</i> . Anejos de “Archivo Espanol de Arqueologia” VI. Madrid 1973.
1997	<i>Die Grossen Götter von Gorsium</i> . Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 115 (1997) 225–244.
2001	<i>Ein Statuenprogramm in Tarraco: die Schutzgottheiten der Verwaltungsbezirke der Hispania citerior</i> . In: <i>Rom und die Provinzen</i> . In: Brands, G.–Andrikopoulou-Strack, J.-N.–Dexheimer, D.–Bauchhenss, G. (Hrsg.), Gedenkschrift für H. Gabelmann. Beihefte der BJ. Bd. 53. Mainz 2001, 139–149.
2004	<i>Ein zweimal beschrifteter Inschriftstein aus Nordpannonien</i> . In: Roman, C.–Gázdac, C. (eds.), <i>Orbis Antiquus</i> . Studia in honorem Ioannis Pisonis. Cluj-Napoca 2004, 15–23.
ANDREAE, Bernard	
1976	<i>Der Bronzekopf des Kaisers Severus Alexander in der Sammlung Paul Dierichs</i> . In: Paul Dierichs zu seinem 75. Geburtstag 1976, 67–81.
BARKÓCZI László	
1954	<i>Tábor és lakótelep</i> . In: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I. <i>Archaeologia Hungarica</i> ú. f. 33. Budapest 1954, 1–42.

- BERGEMANN, Johannes
1990 *Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich.* Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 11. Mainz am Rhein 1990.
- 1992 *Die öffentliche Statuenrepräsentation am Beispiel der Reiterstatuen. Der Weg zur elitären Bildsprache.* In: Schalles, H. J.–Hesberg, H. von–Zanker, P. (Hrsg.), *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes.* Kolloquium in Xanten vom 2. Bis 4. Mai 1990 Xantener Berichte Bd. 2. Köln 1992, 315–324.
- BOL, Peter
1985 *Antike Bronzetechnik: Kunst und Handwerk antiker Erzbildner.* München 1985.
- BORHY László
2006 *Vezető Komárom város római kori köemlékeihez.* Acta Archaeologica Brigetionensia Ser. I. Vol. 5. Komárom 2006.
- 2009 *Császári arcél: Marcus Aurelius filozófikus lugiói bronz portréja.* Múzeumcafé 3/4 (2009) 29–30.
- BRUNŠMID, Josip
1914 *Antikni figuralni bronzani predmeti u. hrv. nar. muzeju u Zagrebu.* Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva 13 (1914) 207–268.
- BUDAI BALOGH Tibor
2011 *A hatalom művészete. Páncélos szobrok az Aquincumi Múzeum gyűjteményében.* Budapest Régiségei 44 (2011) 138–164.
- BUOZ Terézia
1967 *Savaria topográfija.* Szombathely 1967.
- CARNUNTUM
Jobst, W. (Hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg.* Deutsch-Altenburg 1992.
- ČUČKOVIĆ, Lazo
1982 *Arheološka otkrića na karlovačkom području.* Karlovac 1982.
- DEININGER, Jürgen
1965 *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.* Berlin 1965.
- DIACONESCU, Alexandru
2001 *Chariot statues (quadrigae) for Caracalla in Dacia and related monuments.* In: Altekamp, S.–Schäfer, A. (eds.), *The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces.* BAR–IS 921. Oxford 2001, 129–159.
- EDER–HINTERLEITER, Alois–ERTEL, Christine–FERSCHIN, Peter–KANDLER, Manfred–LÖCKER, Klaus–MLICHAR, Peter–NEUBAUER, Wolfgang–SEREN, Sirri S.
2006 *Das Forum des municipium Aelium Carnuntum.* In: Humer, F. (Hrsg.), *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole.* Textband. Horn 2006, 280–295.
- ERDÉLYI Gizella
1958 *Rómer Flóris jegyzeteiből.* DissArch 1 (1958) 49–56.
- FAZEKAS, Ferenc–SZABÓ, Antal–V. PÉTERFI, Zsuzsa–VISY, Zsolt
2010 *Paks–Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium).* In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. Budapest 2010, 301–303.
- 2014 *Ein Beinfragment aus dem römischen Auxiliarkastell von Lussonium.* In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO–Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen 2014, 140–141.
- FELLMANN, Rudolf
1983 *Principia – Stabsgebäude.* Schriften des Limesmuseums Aalen 31. Stuttgart 1983.

- FITZ, Jenő
1957 *Bronzestatuetten*. In: *Intercisa II. Archaeologia Hungarica* 36. Budapest 1957, 165–171.
- 2003 *Gorsium–Herculia*. Székesfehérvár 2003.
- FRANKEN, Norbert
1996 *Die Antiken Bronzen im Römisch-Germanischen Museum Köln*. Kölner Jahrbuch 29 (1996) 7–203.
- FÜLEP, Ferenc
1984 *Sopianae. The History of pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of Late Roman Population*. *Archaeologia Hungarica Ser. Nova* 50. Budapest 1984.
- GAMER, Gustav
1968 *Fragmente von Bronzestatuen aus den römischen Militäranlagen an Rhein- und Donau*. *Germania* 46 (1968) 53–66.
- GIUMLIA-MAIR, Alessandra
2002 *Technique and Composition of Equestrian Statues in Raetia*. In: Mattusen, C. C.– Brauer, A.–Knudsen, S. (eds.), *From the parts to the whole*. Vol. 2. *Acta of the 13th International Bronze Congress held at Cambridge, Massachusetts, May 28–June 1 1994*. *JRA Suppl. Ser. 39*. Portsmouth, RI. 2002, 92–97.
- GÖMÖRI, János
1986 *Grabungen auf dem Forum von Scarbantia 1979–1982*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 343–396.
- 2003 *Scarbantia*. In: Šašel Kos, M.–Scherrer, P. (Hrsg.), *Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. *Pannonia I. Situla* 41. Ljubljana 2003, 81–92.
- GROSSMANN, Marion
2004 *Untersuchungen zum Iuppiter- und Kaiserkult im municipium Vindobonense – Ein Diskussionsbeitrag*. *Fundort Wien* 7 (2004) 198–210.
- GSCHWANTLER, Kurt
1986 (Hrsg.), *Guß + Form. Bronzen aus der Antikensammlung*. Wien 1986.
- HAMPEL József
1889 *Az Érem- és Régiségosztály gyarapodása*. *Archaeologiai Értesítő* 9 (1889) 282–285.
- HAYNES, Denys Eyre Lankester
1992 *The technique of Greek bronze statuary*. Mainz 1992.
- HECKMANN, Sascha
2014 *Die Adlerkopfschwerter von Weissenburg*. In: *Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes*. Bonn–Nijmegen 2014, 138–139.
- HEKLER Antal
1908 *Márványfej és bronzmaszk a Nemzeti Múzeumban*. *Archaeologiai Értesítő* 28 (1908) 231–238.
- HØJTE, Jakob Munk
2005 *Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus*. Aarhus 2005.
- HÖKE Lajos
1870 *Archaeológiai levelek XXX*. *Archaeologiai Értesítő* 2 (1870) 311–312.
- HUMER, Franz–KREMER, Gabriele
2011 (Hrsg.), *Götterbilder – Menschbilder. Religion und Kulte in Carnuntum*. Wien 2011.
- JANIETZ, Bettina
2000 *Ein Depot zerschlagener Grossbronzen aus Augusta Raurica. Die Rekonstruktion der Gewandfiguren*. *Forschungen in Augst* Bd. 30, Augst 2000.
- KÁRPÁTI Kelemen
1899 *Sabariai régiségekről*. *Archaeologiai Értesítő ú. f.* 19 (1899) 132–138.

- KEMKES, Martin
2008 *Das Bild des Kaisers an der Grenze – ein neues Großbronzenfragment vom Raetischen Limes.* In: Thiel, A. (Hrsg.), *Neue Forschungen am Limes. Beiträge zum Weltkulturerbe Limes 3*, Stuttgart 2008, 141–153.
- 2014 *Zu Ehren des Kaiserhauses. Bronzefiguren in militärischen Kontexten.* In: *Gebrochener Glanz. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes.* Bonn–Nijmegen 2014, 109–119.
- KEMKES, Martin–SARGE, Claudia
2009 *Gesichter der Macht. Kaiserbilder in Rom und am Limes.* Schriften des Limesmuseums Aalen Nr. 60. Stuttgart 2009.
- KISS Gábor–TÓTH Endre–ZÁGORHIDI-CZIGÁNY Balázs
1998 *Savaria-Szombathely története I. A város alapításától 1526-ig.* Szombathely 1998.
- KOVÁCS, Valéria
1984 *Mark Aurel Porträt aus Lugio.* In: *Actes du V–VIIe Colloque International sur les Bronzes Antiques.* Székesfehérvár 1984. Alba Regia 21 (1984) 89–91.
- KOVÁCS Péter
2000 *Matrica. Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993–1997).* Studia Classica 3, Budapest 2000.
- 2001 *Annamatia (Baracs) – A Roman auxiliary fort in Pannonia.* Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 41 (2001) 55–80.
- 2005 *Excavations in the Roman Auxiliary Fort of Annamatia (Baracs) I.* Budapest, 2005.
- 2012 *Fontes Pannoniae antiquae in aetate Tetrarcharum I.* Budapest 2012.
- KOVÁCS Péter–LŐRINCZ Barnabás
2011 *Új római feliratok Komárom-Esztergom megyéből II.* Studia Epigraphica Pannonica 3 (2011) 64–99.
- KRONBERGER, Michaela
2012 *Vindobona. Das römische Wien. Kurzführer.* Wien 2012.
- KUZSINSZKY Bálint
1890 *Az aquincumi ásatások, 1882–1884 és 1889.* Budapest Régiségei 2 (1890) 75–160.
- 1934 *Aquincum. Ausgrabungen und Funde.* Budapest 1934.
- LAHUSEN, Götz–FORMIGLI, Edilberto
2001 *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik.* München 2001.
- LÓKI Róbert
2011 *Geofizikai mérések a ripa Pannonica lelőhelyein. – Geophysical Surveys of the sites of the ripa Pannonica.* In: *Visy Zs. (szerk.), A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008–2011 között.* Pécs 2011, 113–127.
- LŐRINCZ, Barnabás
1999 *Die lateinische Epigraphik in Pannonien. Die Zeit von Septimius Severus bis Constantinus I.* In: *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina.* Atti. Roma 1999, 435–449.
- MARÁZ Borbála
1996 *Le portrait en bronze de Marc Aurèle.* In: *Bronze et or Visages de Marc Aurèle, empereur capitaine moraliste.* Genève 1996, 131–132.
- 1997 *Marcus Aurelius: Bronz császárportré a római-kori Lugióból.* Pécs 1997.
- MARÓTI Éva
2008 *Auxiliáris római tábor Szentendrén.* In: *Ottományi K. (szerk.), Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásából Pest megyében.* Szentendre 2008, 75–77.
- MATZ, Friedrich
1932 *Die Lauersforter Phalerae.* Berlin–Leipzig 1932.

- MINIERO, Paola
2000
MOMMSEN, Theodor
1902
MRÁV, Zsolt
1996–1997
2003
2007
2006–2008
2009
2011
2013
NEUMANN, Alfred
1972
NIEMEYER, Hans Georg
1968
NOELKE, Peter
2012
ÓDOR János
2000
PAULOVICS István
1938
PIETA, Karol
1996
PÓCZY Klára
1980
POZZI, Eénrica
1987
- Il sacello degli augustali di Miseno*. Naples 2000.
- Förlirat Valerius Dalmatius tiszteletére*. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 289–293.
- Architrávfelirat Savariából, a város nevének említésével*. *Savaria* 23/3 (1996–1997) 217–236.
- Die Statuenbasis des Philippus Arabs aus Környe*. In: *Pannonica. Provincialia et archaeologica. Studia sollemnina Eugenio Fitz octogenario dedicata*. Libelli Archaeologici ser. Nov. No. I. Budapest 2003, 331–368.
- The Statuebase of Fulvia Plautilla from Municipium Iasorum*. *Arheološki radovi i rasprave* 15 (2007) 79–89.
- A pannoniai városok közösségi szoborállításai: Philippus Arabs szoborbázisa Környéről*. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 12 (2006–2008) 107–150.
- Másodlagosan beépített római mészkő és márvány köemlékek az alsóhetényi belső erődéből*. In: Tóth E., *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár 2009, 243–281.
- Egy különleges császárkori bronz lovas emlékmű töredéke Odiavumból (Almásfüzitő, Komárom-Esztergom megye)*. – *Fragment of a Peculiar Equestrian Statue from the Auxiliary Fort of Azaum/Odiavum (Almásfüzitő, County Komárom-Esztergom)*. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011) 81–132.
- A római hadsereg Tác-Fövenypusztán I. A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1–3. században*. – *The Roman Army in Tác-Fövenypusztá (1st–3rd C. AD)*. In: Farkas I. G.–Szabó A. (Szerk.), *Res Militares Antiquae. Az I. Ókori Had- és Fegyvertörténeti Konferencia Tanulmánykötete. Specimina Nova Suppl. 12*. Pécs 2013, 161–214.
- Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Geschichte, Erforschung, Funde*. Wien–Köln–Graz 1972.
- Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*. *Monumenta Artis Romanae* VII, Berlin 1968.
- Kaiser, Mars oder Offizier? Eine Kölner Panzerstatue und die Gattung der Ehrenstatuen in den nördlichen Grenzprovinzen des Imperium Romanum*. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 59 (2012) 391–512.
- 5. századi leletek Aparhantról*. – *Funde von Aparhant aus dem 5. Jahrhundert*. In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (Szerk.), *Hadak útján*. Szeged 2000, 181–190.
- Rómaikori Gyűjtemény*. In: *Vezető a Régészeti Gyűjteményben (Őskor, Római-kor, Népvándorlaskor)*. Budapest 1938, 51–130.
- Römischer Import der Spätlaténezeit in der Slowakei*. *Arheološki Vestnik* 47 (1996) 183–195.
- Szent kerületek Aquincum és Brigetio aquaeductusánál*. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 3–29.
- Domiziano/Nerva: la statua equestre da Miseno. Una proposta di ricomposi-*

- zione. Naples 1987.
- RADNÓTI, Aladár
1942 *Brigetiói Kisbronzok magángyűjteményekből.* Archaeologiai Értesítő ser. III. 3 (1942) 216–245.
- RASBACH, Gabriele
2014 *Bronzene Reiterstatuen aus der augusteischen Stadtgründung von Waldgirmes – ein herausragender Neufund frühkaiserzeitlicher Großplastik.* Archäologischer Anzeiger 2014, 15–44.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ante –ŠEGVIĆ, Marina
2014 *Religija i kultovi u južnim panonskim krajevima.* In: Klasični rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam, skulptura. Zagreb 2014, 233–242.
- REUTER, Markus
1995 Zur Inschriftenausstattung römischer Auxiliarsstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum. Saalburg Jahrbuch 48 (1995) 26–51.
- RÓMER Flóris
1864 *Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. II. közlés.* Archaeológiai Közlemények 4 (1864) 47–64.
- Romains de Hongrie
Romains de Hongrie Ier-Ve siècles après J.-C. Budapest-Lyon 2001.
- RUCK, Brigitte
2007 *Die Grossen dieser Welt. Kolossalporträts im antiken Rom.* Archäologie und Geschichte Bd. 11. Heidelberg 2007.
- SARNOWSKI, Tadeusz
1989 *Zur Statuenaustattung römischer Stabsgebäude.* BJB 189 (1989) 97–120.
- SCHEJBAL, Berislav
2003 *Municipium Iasorum (Aquae Balissae).* In: Šašel Kos, M.–Scherrer, P. (eds.), The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II. Situla 42. Ljubljana 2003, 99–129.
- SOSZTARITS Ottó–BALÁZS Péter–CSAPLÁROS Andrea
2013 (Szerk.), *A savariai Isis szentély I. Isis savariai otthona.* Kiállítás katalógus. Sistrum Ser. A. No. 1. Szombathely 2013.
- STEMMER, Klaus
1978 *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen.* Berlin 1978.
- STOLL, Oliver
1992 *Die Skulpturenausstattung römischer Militäranlagen an Rhein und Donau. Der Obergermanisch-Rätische Limes. Pharos 1. St. Katharinen 1992.*
- SZABÓ Ádám
2003 *Provinziallandtag in Savaria.* In: Pannonica. Provincialia et archaeologica. Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici ser. Nov. No. I. Budapest 2003, 395–414.
- SZABÓ, Klára
1978 *Bronzefunde.* In: Redő, F., Römische Forschungen in Zalalövő. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1976. 30 (1978) 408–417
1989 *Bronze Objects.* In: Gabler, D. (ed.), The Roman Fort at Ács-Vaspuszta, Hungary on the Danubian limes. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989, 427–436.
1990 *Vierzehn Bronzegefäße aus der Lagerwerkstatt von Intercisa.* In: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36/2. Wien 1990, 745–751.
- SZIRMAI Krisztina
1986 *Aquincumi bronzszobrocskák.* Budapest 1986.
1988 *Monumental Bronze Fragments from Aquincum.* In: Gschwantler, K.–Bernhard-Walcher, A. (Hrsg.), Griechische und römische Statuetten und

- Großbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen Wien, 21–25. April 1986. Wien 1988, 144–147.
- SZIRMAI Krisztina–VEREBES Anett–KÖLTŐ László–KIS-VARGA Miklós
2009 *Bronze Statuettes from Aquincum*. In.: Bíró Sz. (Szerk.), *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr 2009, 515–523.
- SZÖNYI Eszter
1998 *Római kori bronz szoborlelet Árpás-Dombföldről*. *Arrabona* 36 (1998) 9–18.
- THEISEN, Ulrike
2014 *Ars vivendi. Der Ausstattungsluxus römischer Villen und Stadthäuser*. In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen 2014, 63–69.
- TÓTH Endre
1989 *Templum provinciae in Tác?* *Specimina Nova* 1989, 43–58.
1992 *Templum provinciae Tácon? Megjegyzések a táci római település értelmezéséhez. - Templum provinciae in Tác? Bemerkungen zur Interpretation der römischen Siedlung von Tác*. *Tapolcai Múzeum Közleményei* 2 (1991) [1992] 97–112.
- 2001 *A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. – Ara Augustorum in Pannonia Superior*. *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 5–33.
- TÓTH István
1979² *A rómaiak Magyarországon*. Budapest 1979².
2003 *Sol invictus Illyricus, I. Problematik des sog. Donauländischen Reitergottes*. In: *Pannonica. Provincialia et archaeologica. Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata*. *Libelli Archaeologici ser. Nov. No. I*. Budapest 2003, 467–480.
- 2015 *Pannoniai vallástörténet. Ókor-Történet-Írás 2*. Pécs–Budapest 2015.
- VARGA Gábor
2011 *Római kori őrtornyok Budapesten. (Mítosz és valóság)*. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 115–134.
- VERMEULE, Cornelius Clarkson
1959–1960 *Hellenistic and Roman cuirassed statues. The evidence of paintings and reliefs in the chronological development of cuirass types*. *Berytus* 13 (1959–1960) 1–82.
- VARNER, Eric R.
2004 *Mutilation and transformation. Damnatio memoriae and Roman Imperial Portraiture*. *Monumenta Graeca et Romana Vol. 10*. Leiden–Boston 2004.
- VISY, Zsolt
1983 *Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 75–85.
1988 *Kaiserbasen in den Limeskastellen der Provinz Pannonia inferior*. In: Gschwantler, K.–Bernhard-Walcher, A. (Hrsg.), *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*. Wien, 21–25. April 1986. Wien 1988, 148–151.
- 2010 *Lussonium római erődje. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 3*. Pécs 2010.
- WEBER-LEHMANN, Cornelia
2014 *Kopf des Kaisers Severus Alexander*. In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen 2014, 152–154.
- WILLER, Susanne
2014 *Stadt – Status – Statue. Bronzestatuen in zivilen Kontexten*. In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen 2014, 27–39.

WILLER, Frank–MEIJERS, Ronny
2014

Hightech trifft Antike. Römischen Bronzegießern auf der Spur. Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen 2014, 167–179.

WOSINSKY Mór
1896

Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I–II. Budapest 1986.

GROSSBRONZENFUNDE AUS PANNONIEN

Ein Überblick

Zusammenfassung

Im Gebiet der pannonischen Provinzen ist unter den bisher gefundenen großbildhauerischen Schöpfungen die niedrige Zahl der Rundplastiken aus Kalkstein oder Marmor auffällig. Demgegenüber kennen wir relativ viele Großbronzenfragmente, deren Zahl bis heute schon fast tausend von 30 Fundorten beträgt. Das ist ein Hinweis darauf, dass in Pannonien – sowohl im Gebiet der Städte als auch der Militärlager – gegenüber den Statuen aus Stein in erster Linie die aus Bronze gegossenen präferiert wurden.

Statuae pedestres

Die Mehrheit der in Pannonien gefundenen Großbronzenfragmente gehörte zu lebensgroßen oder etwas kleineren *statuae pedestres*. Die zahlreichen Panzerfragmente weisen darauf hin, dass unter ihnen die panzertragenden, zumeist Kaiser darstellenden Statuen dominieren (Abb. 5–6, 21). Einige bis ins Kleinste ausgearbeitete Panzerfragmente setzen Statuen hervorragender Qualität voraus. Die Zuordnung der Fragmente zu konkreten Personen oder Göttergestalten ist selten möglich. Ausnahmen bilden zwei Portraitstatuen, der im Auxiliarkastell Lugio gefundene Statuenkopf von Mark Aurel und der Kopf des Severus Alexander aus Carnuntum (Abb. 18). Der überlebensgroße Kopf Mark Aurels ist eines der in einigen Exemplaren erhaltenen Bronzeportraits des Kaisers, seine Qualität kann nur mit der Reiterstatue des Kaisers auf dem römischen Kapitol verglichen werden.

Götterstatuen

In der Nähe von Karlovac/Karlsburg, bei Kobilići (Kroatien), wurden im Flussbet der Kulpa je ein Fragment von zwei Großbronzenstatuen gefunden, beide in Überlebensgröße (Abb. 13). Eines ist ein Fuß mit Sandale, dessen Stellung nahelegt, dass er zur Statue eines thronenden Gottes (Iuppiter?) gehört hat. Das andere Fragment ist das Kopffragment einer Gottheit mit in der Mitte geteilter, über der Stirn geknoteter

Frisur, die am ehesten mit Apollo identifiziert werden kann.

In Budapest fand sich an der „Baustelle“ des Parlaments das bronzene Statuenfragment des Gesichts eines Jünglings in Lebensgröße, der aufgrund des Gesichts und der Haartracht sowie der Lochreihe zur Befestigung der Strahlen als Sol zu identifizieren ist (Abb. 14). Die Tatsache, dass im späten 3. Jahrhundert, eventuell am Anfang des 4. Jahrhunderts, in Aquincum die lebensgroße Bronzestatue Sols (oder eines als Sol dargestellten Kaisers?) gestanden hat, harmoniert nicht nur mit den religiösen Richtungen der Kaiser aus dem Donaugebiet der Epoche, sondern spiegelt die lokalen Wurzeln der Sol-Verehrung der aus dem Illyricum stammenden Reichselite. Die beim Parlament gefundene Statue ist ein herausragendes Denkmal des in spätrömischer Zeit im Donaugebiet aufkommenden und im ganzen Reich Bedeutung gewinnenden Sonnengotkultes.

Reiterstatuen

Die vielleicht spektakulärste Gruppe der bildhauerischen Schöpfungen der Großbronzen bilden die Reiterstatuen, auf die man aus ihren Statuenbasen und zu Pferden bzw. Reitergestalten gehörigen Fragmenten schließen kann. Im Untersuchungsgebiet können acht Sockel von fünf Fundorten, sämtlich städtischen Zentren, Reiterstatuen zugeordnet werden. Vom Forum Scarbantia sind heute schon Sockel von vier Reiterstatuen bekannt, drei von ihnen standen an einem der *celeberrimi loci*, vor dem Portikus gegenüber dem kapitolinischen Tempel, nebeneinander, und trugen sicherlich die Reiterstatuen von Septimius Severus und zweien seiner Söhne.

In Pannonien sind bisher Fragmente von 16 Reiterstatuen bekannt geworden. Das Übergewicht haben dabei die Fuß- und die Pferdeschweif- bzw. Mähnenfragmente. Jedoch ist kein einziges Stück von einem Pferdekopf darunter, dagegen kennen wir sogar mehrere Hengstgenitalien darstellende Frag-

mente. Aus der Reihe der Reiterstatuenfragmente werden nun zwei wegen ihrer Bedeutung hervorgehoben. Das eine Fragment fand sich in der Nähe von Sirmium und kann zu einem doppeltebensgroßen Reiterstandbild gehört haben (Abb. 15). Die Sohle des Hufes ist bearbeitet und das Gelenk unter der Fessel eingebogen, deshalb kann es nicht als ein sich stützendes, also auftretendes, sondern zum Schritt erhobenes Vorderbein bestimmt werden. Das Größenverhältnis der Großbronzen in Pannonien ging selten über die Lebensgröße hinaus. Von monumentaler (aber nicht kolossaler) Größe kann bei Reiterstatuen höchstens bei diesem Stück von Sirmium gesprochen werden. In Pannonien war die Kaiserstadt Sirmium die einzige Siedlung, in der sich ein so großes Standbild vorstellen lässt.

1972 wurde im Auxiliarkastell Odiavum (heute Almásfüzitő) bei einer archäologischen Ausgrabung das Fragment einer Großbronzen-Reiterstatue gefunden, das als flatternder Schweif eines steigenden Pferdes identifiziert werden kann (Abb. 16). Ein derartiger Pferdeschweif kommt nur im die hellenistischen Vorbilder, unter ihnen vor allem Alexander den Großen, darstellenden ikonografischen Schema des sog. triumphalen Reiters vor, das in Rom zur Zeit der Republik schon eingebürgert war und sich in der ganzen Kaiserzeit nachweisen lässt. Auch die Statue, zu der das Fragment von Odiavum gehört, muss man sich in solcher Einstellung denken. Einen Teil der Komposition bildete wahrscheinlich ein zu Boden geworfener barbarischer (in diesem Fall am ehesten ein germanischer) Krieger, dessen praktische Funktion die Stützung der Reiterstatue von unten war. Großbronzendarstellungen von auf einem steigenden Pferd sitzenden kaiserzeitlichen Reitern sind nur zwei erhalten geblieben, die Augustus-Statue von August und die Domitian/Nerva-Statue von Misenum. Erstere vertritt einen anderen Typ, so dass sich die Statue von Misenum als einzige bekannte Analogie der Statue von Odiavum vorbringen lässt. Bedeutsam an dem Fragment von Odiavum ist, dass es auf dem Territorium des Römischen Reiches die zweite dem Schema des triumphalen Reiters folgende Reiterstatue ist, deren Fragmente erhalten blieben. Die Statue ist unter Berücksichtigung der Praxis und Chronologie der pannonischen Statuenaufstellungen sowie der Charakteristiken der Pferdeschweife in der Periode Mitte des 2. bis Mitte des 3. Jhs. entstanden. Außer auf den Hauptplätzen von Städten wurden Reiterstatuen auch im militärischen Milieu, in der Principia von Legionslagern und typischerweise Auxiliarkastellen von Reitertruppen aufgestellt, wenn auch nicht in großer Zahl. Der ursprüngliche Standort der

Reiterstatue kann deshalb zwar das Lager der Ala von Odiavum gewesen sein, aber wegen der Besonderheit der Statue ist es wahrscheinlicher, dass sie in der spätrömischen Periode aus dem nahen Brigetio verschleppt wurde. In Brigetio war die Principia des Legionslagers sowie das Forum der von Septimius Severus gegründeten Stadt oder ein an beiden Plätzen vorstellbares Siegesdenkmal jene würdige Umgebung, in der die Errichtung eines solchen besonderen Denkmals vorstellbar ist. Die in Form der Reiterstatue dargestellte Person kann am ehesten als Lucius Verus oder Commodus identifiziert werden, die nicht nur auf dem Versus ihrer Münzen, sondern auch häufig auf lokal hergestellten *Crustula* als siegreiche Reiter dargestellt wurden. Vorstellbar ist auch noch Caracalla, dem man damit schmeicheln wollte, dass man ihn in der Stellung des siegreichen Reiters als neuen Alexander abbildete. Die Reiterstatue triumphalen Themas demonstrierte, aufgestellt in einem grenznahen strategischen Stützpunkt wie Brigetio, hervorragend Roms nicht in Frage zu stellende Macht über die Völker der Welt und seine Unbesiegbarkeit.

Die Sammlung des Wiener Kunsthistorischen Museums enthält ein „Achsenfragment“ aus Carnuntum, das – wenn die Identifizierung richtig ist – ursprünglich zur Bronzestatue eines Triumphwagens (*quadriga*) und auf ihm stehenden triumphierenden Kaisers gehört haben kann. Die geophysikalische Vermessung des Forums der Bürgerstadt Carnuntum von 2005 hat im südwestlichen Viertel des Platzes zwei große quadratische Sockel oder deren Fundament nachgewiesen. Zwar kann die Typeneinteilung der Sockel erst nach der archäologischen Erforschung des Forums geschehen, doch lassen ihre Größe und ihr quadratischer Grundriss wahrscheinlich werden, dass sie *quadriga*-Statuen (oder eventuell ein *tropaeum*) trugen, einer von ihnen vielleicht gerade jene, zu der das bronzene Achsenfragment im Kunsthistorischen Museum gehörte.

Chronologie

Zur Chronologie der in den pannonischen Provinzen aufgestellten Großbronzen haben wir nur wenig Informationen, und auch das, was wir wissen, beruht in erster Linie auf den Basisinschriften der Kaiserstatuen. Aufgrund dieser kann gesagt werden, dass es einen Unterschied zwischen der Statuenstellpraxis der Städte und der Militär gibt. In den Städten stellte man entsprechend den zentralen Erwartungen, bereits nach der Gründung die ersten Statuen auf, darunter die des Gründerkaisers. Das früheste bekannte Beispiel dafür in

Pannonien ist der die Colonia Savaria gründende Claudius, dem auf einem öffentlichen Platz der Stadt spätestens in der Flavierzeit schon als Divus ein Denkmal gesetzt wurde. Von den Kaisern der Flavierdynastie fanden sich in Pannonien bisher weder Statuen noch Statuenbasen. Die adoptierten Kaiser und die Antoninendynastie sind bisher durch vier von städtischen Gemeinschaften geschaffene Statuensockel vertreten. Aus der Periode ab der Herrschaft des Septimius Severus bis zum letzten Drittel des 3. Jh. n. Chr. können wir jedoch Statuenbasen anführen, die mit 13 Kaisern oder kaiserlichen Familien in Verbindung gebracht werden können. In dieser Periode wird – wie auch in anderen Gebieten des Reiches – die Praxis der Denkmalerrichtung viel intensiver als früher. Auch in den Städten Pannoniens werden damals mehr Statuen errichtet als in den voangegangenen Jahrhunderten zusammen. Die Glanzzeit der Aufstellung von Großbronzen und unter ihnen besonders der Kaiserstatuen in Pannonien war sowohl in den Militärlagern als auch in den Städten wahrscheinlich die Severerzeit, was die Errichtung der Dreireiterstatue von Scarbantia oder der Statuen des Septimius Severus und seiner Familienmitglieder im Municipium Iasorum – darunter des Divus Commodus und der Verlobten des Caracalla, Fulvia Plautilla – am besten veranschaulichen. Die pannonischen Städte waren damals am ehesten in der Lage, gleichzeitig sogar die Kosten mehrerer Statuen, ja sogar mehrerer Reiterstatuen zu erwirtschaften. Das letzte von der Gemeinschaft der pannonischen Städte errichtete bekannte Denkmal war das der Cornelia Salonina, das die *res publica Bassianorum* irgendwann zwischen 254 und 268 dedizierte.

In den Stabsgebäuden der pannonischen Auxiliarkastelle begann man in der zweiten Hälfte des 2. Jh. n. Chr., massenweise jedoch erst seit dem 3. Jh. n. Chr. Kaiserstatuen zu errichten. Die erste bekannte hat – aufgrund der Sockelinschrift – die *cohors I Alpinorum peditata* Mark Aurel 163 n. Chr. an ihrem Standort Lussonium dediziert. Dazu passt auch der Statuenkopf von Mark Aurel im Auxiliarkastell von Lugio.

Der Kontext

In den pannonischen Provinzen blieben an den ursprünglichen Standorten der Großbronzen höchstens die steinernen Postamente und auch von ihnen nur die Basis erhalten. Die auf dem Forum von Scarbantia gefundenen vier Reiterstatuensockel oder die Basissockel in der Principia des Auxiliarkastells von Intercisa veranschaulichen diese

Fälle gut.

Die meisten Großbronzen standen auf den Foren, in den Heiligtümern der Städte oder in Militärlagern. In der Reihe der Militärlager kennen wir die meisten Fragmente bisher in Ad Statuas (dort 8 St.) und Brigetio in Oberpannonien und Intercisa und Annamatia in Niederpannonien. Bei den Stücken aus Siedlungen auf dem Land – darunter dem Reiterstandbildfragment von Aparhant – ist nicht zu entscheiden, ob sie einst zu dortigen Statuen gehörten oder nur zur Wiederverwendung an ihren späteren Fundort verbracht wurden.

Römerzeitliche Zerstörungen, Spuren der *damnatio memoriae*

Das Kniefragment des Reiters von Aquincum wurde aus dem Donauarm zwischen dem Legionslager und dem Statthalterpalast gebaggert, so dass die von ihm vorausgesetzte Reiterstatue sicher nicht in der Stadt von Aquincum, sondern entweder im Legionslager oder der *canabae*, eventuell auch im Gebäudekomplex des Statthalterpalastes gestanden haben kann. Die dargestellte Person kann ein mit *damnatio memoriae* belegter Kaiser oder – weniger wahrscheinlich – Statthalter gewesen sein, dessen Abbild beschädigt und seine Bruchstücke (oder ein Teil von ihnen) im Fluss verstreut wurden. Die Abbilder der zur *damnatio memoriae* verurteilten Kaiser und anderer Personen wurden zur Demütigung oft in einen nahen Fluss oder Brunnen geworfen. Auf dem Gesichtsteil des Carnuntumer Statuenkopfes von Severus Alexander sind absichtlich verursachte grobe Beschädigungen zu erkennen, die infolge des Sturzes dieses Kaisers entstanden sein können.

Das Auxiliarkastell von Annamatia (Baracs) am niederpannonischen Donauabschnitt ist der Fundort eines lebensgroßen Handfragmentes, das einem hohen Temperatureinfluss ausgesetzt war und dadurch deformiert wurde, seine Oberfläche war geschmolzen (Abb. 19). Dieser Hitzeeinfluss war sicher bei der Feuersbrunst eines Kastells entstanden, die die Statuen in der Principia nicht nur in Mitleidenschaft gezogen, sondern sogar zerstört hat. Bei dem sekundär vom Feuer betroffenen Reiterkniefragment von Savaria ist ebenso vorzusetzen, dass die Statue bei irgendeinem Barbarenangriff auf die Stadt oder einer Feuersbrunst zerstört wurde, und seine Fundstelle wahrscheinlich eine Zerstörungs- oder Planierungsschicht war (Abb. 20).

Depotfunde

In den pannonischen Provinzen sind nur einige Depotfunde bekannt, die aus einer größeren Anzahl von Fragmenten bestehen. Dies sind folgende:

1. In Savaria wurden 1898 bei Kanalarbeiten Fragmente von Großbronzen gefunden. Die Fundstelle befindet sich an der Peripherie der römischen Stadt, westlich von ihr, rechtsseitig des Perint-Baches. Der Depotfund besteht unter anderem aus Keulenfragmenten von Herkules-Statuen (Abb. 12), dem Fragment eines draperiebedeckten Unterarms, dem Fragment eines Menschenfußes mit Sandale und einem Obsthafen, der sich oben auf einem Füllhorn befunden hatte (Abb. 11). Die Keulenfragmente und das Füllhorn setzen Götterstatuen voraus, die sich mit den Heiligtümern der Stadt verbinden lassen, aber auch vom Hauptplatz des provinziellen Kaiserkultes eingesammelt sein konnten. Aufgrund von zwei Statuenbasen standen hier Statuen, die die Städte Oberpannoniens verkörperten und auch ein Füllhorn tragen konnten. Das Armfragment wird aufgrund der kurzen dicken Finger zu einer Kinderstatue (z. B. einer Eros-Statue) gehört haben.

2. 1990 wurde im Municipium Mursella nahe des einstigen römischen Stadtzentrums ein vom Pflug gestörter Depotfund entdeckt. Der Fund bestand aus einer großen Menge von Großbronzenfragmenten, die nicht zu einer einzigen Statue gehörten, sondern zu mehreren Männer- und Frauenstatuen. Männerstatuen deuten die Panzer-, Calceus- und Vollbartfragmente an, wogegen jene Statue, zu der ein unter dem Kleid hervorschauendes Frauenschuhfragment gehörte, eine Frauengestalt darstellte (Abb. 9).

3. Als bedeutendster Fundkomplex der letzten Jahre kann ein vom Pflug gestörter Depotfund aus Großbronzenfragmenten gelten, der 2014 in der Gemarkung von Jánossomorja, im unmittelbaren Hinterland des Auxiliarkastells Ad Flexum, nahe einer Villa gefunden wurde. Mittels Metalldetektorsuche konnten bisher annähernd 500 Bronzefragmente gesammelt werden, aber das wird nur ein Teil des gesamten Depotfundes sein. Die Fragmente lassen mehrere zerstückelte Statuen vermuten, unter denen sich lebensgroße und auch kleinere Statuen befunden haben. Die meisten Fragmente gehörten zu unbekleideten Körperteilen, aber viele waren auch

Draperien- und Panzerfragmente (Abb. 21). Außer letzteren sind einige Gesichts-, Haar-, Bein- und Armfragmente erwähnenswert. Die Restaurierung und wissenschaftliche Aufarbeitung des Fundes beginnt in diesem Jahr.

4. In der nördlichen Flur von Újudvar (Kom. Győr-Moson-Sopron) sind 2015 mittels Metalldetektorsuche gleichfalls mehrere Bronzestatuenfragmente gesammelt worden, vor allem handtellergroße Kleiderfaltenstücke, die auf einem großen Geländestück verstreut waren. Wahrscheinlich sind auch sie die Überreste eines beim Pflügen zerstörten Depotfundes.

Außer den Depotfundes mit vielen Statuenfragmenten sind die aus wenigen Fragmenten oder nur einem einzelnen größeren – noch nicht weiter zerstückelten – Statuenteil bestehenden Funde die größte Gruppe der Großbronzenstatuen. Spektakuläre Beispiele des letzteren Falles sind der Pferdeschweif von Odiavum und das Kaiserbein von Lussonium. Diese Funde beweisen das massenweise Einschmelzen und die Wiederverwendung von Großbronzen, ein Prozess, der in Pannonien schon im 3. Jahrhundert begann. Der ursprüngliche Standort der Statuen, zu denen die Fragmente gehört haben, lässt sich nur selten bestimmen, da sie ja aus den verschiedensten Siedlungen oder Gebäuden zusammengesammelt worden sein konnten.

Die herstellungstechnische Untersuchung der in Ungarn gefundenen Großbronzenfragmente hat zwar begonnen, kann aber nur in Befolgung der Methodologie des deutschen Großbronzen-Forschungsprojekts und auf dessen Ergebnissen aufbauend durchgeführt werden. Aber schon jetzt kann gesagt werden, dass es unter den bisher bekannten Statuenfragmenten nur ein Beispiel für auf polychrome Verzierung verweisende Tauschierung gibt. Herausragende technische Kenntnisse und Lösungen beanspruchten auch nur die Reiterstatue der Umgebung von Sirmium und die Statuengruppe von Odiavum, erstere aufgrund ihrer Größe und letztere aufgrund der Stellung des steigenden Pferdes.

Mráv Zs.

Magyar Nemzeti Múzeum

1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.

mrav.zsolt@hnm.hu